

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan qayta
ro'yxatga olingan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

2014-yil. 9-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira UMAROVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtayi nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 15.08.2014-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturası. 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.
Buyurtma № Adadi 7120 nusxa.

MUNDARIJA

1-OKTABR – «O'QITUVCHI VA MURABBIYLAR KUNI» UMUMXALQ BAYRAMI

Bahodir Jovliyev. Farzandlar kamoli –

barcha maqsadlarimiz asosi3

YAGONASAN, MUQADDAS VATANIM, SEVGI VA SADOQATIM SENGA BAXSHIDA, GO'ZAL O'ZBEKISTONIM!

Boqijon To'xliyev. Mustaqillik va adabiy ta'lim:

yutuq va galdagi vazifalar8

DOLZARB MAVZU

Barno Umarova. "Bilimlar bellashuvi" xulosalari11

DARS – MUQADDAS

Mahmuda Valiyeva. Uquv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar14

Ra'no Absalomova. Kim ko'p o'qisa, u ko'p biladi16

Saodatxon Erkaboyeva. A healthy child17

Hikmatxon Mirzayeva. X. To'xtaboyevning

"Sariq devni minib" asari18

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

G. Usarova. Shakldosh, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar20

Akmal Yuldashev. Ingliz tilidagi idiomatik qo'shma so'zlar21

TADBIR SSENARIYSI

Guljamila A'zamxo'jayeva. Ona tilim – jon-u dilim22

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz!26

TEACHING ENGLISH

Teaching new language29

TADQIQOTLAR

Iroda Azimova. O'zbek tilidagi agrammatik spontan nutqda

otlarning ifodalanishi30

Sanobar Olloberganova. Xalq qo'shiqlari poetikasi34

Dilnavoz Salimova. She'riy tarjimada muallif ijodiy

dominantasini qayta yaratish usullari36

TAQRIZ

Abdug'afur Rasulov. Bir asar tahlili39

TAHLIL

Guljahon Mahkamova. Kitob – bilim manbayi41

Shahnoza Nazarova. Xalq ertaklarida sinov motivi42

«HOSHIYADAN TASHQARI»

Uldona Abdurahmonova. Oyga hamroh adib45

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

TIL – MILLATNING QALBI

Joriy yilda “Davlat tili haqida”gi Qonunning qabul qilinib, o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganiga 25 yil to‘ladi.

Ta’bir joiz bo‘lsa, mamlakatimiz mustaqilligiga asos bo‘lgan mazkur qonunning ahamiyati beqiyos. Binobarin, aynan ushbu qonun xalqimizning jipsligini namoyon etib, uning milliy g‘ururi va qadrini yuksaltirishiga xizmat qildi, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Shu o‘rinda muhtaram Prezidentimizning: «... o‘zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o‘rtasidagi ruhiy-ma’naviy bog‘liqlik til orqali namoyon bo‘ladi», – deya ona tiliga bergan yuksak ta’rifi e’tiborlidir.

Darhaqiqat, til – millatning qalbi, uning o‘tmishi, buguni va kelajagi sanaladi. Shu bois ham yosh avlodga ona tilini o‘rgatish, uning qadr-qimmatini tushuntirib borishning ahamiyati katta. Bu borada Xalq ta’limi vazirligi tomonidan oktabr oyi barcha umumiy o‘rta ta’lim maktablarida “Ona tili va adabiyot, o‘zbek tili fanlari oyligi” sifatida e’lon qilinib, ushbu oylikda ko‘pgina tadbirlarning o‘tkazilishi ahamiyatli. Bunda ona tili va adabiyot fanlarini o‘qitish orqali o‘quvchilarda badiiy adabiyotga mehr uyg‘otish, ularni badiiy asarlarni o‘qiydigan, tushunadigan va tahlil eta oladigan, o‘z fikrini og‘zaki va yozma tarzda to‘g‘ri hamda erkin ifodalay oladigan, savodxon, ma’naviy yetuk, komil shaxs etib tarbiyalash kabi maqsad mujassam.

Shundan kelib chiqib Respublika ta’lim markazi tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyaga ko‘ra, oktabr – ona tili va adabiyot, o‘zbek tili fanlari oyligini yuksak saviyada o‘tkazishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, yangi metodik usullardan foydalangan holda namunali ochiq darslar tashkil qilish talab etiladi. Jarayonda ijodkor o‘qituvchilar aniqlanib, ular o‘rtasida o‘zaro tajriba almashish, metodik salohiyatini boyitish ko‘zda tutiladi. Shuningdek, fan oyligi davomida turli mazmundagi sinfdan tashqari qiziqarli tadbirlar, ya’ni darslik mualliflari,

tilshunos olimlar, shoir va yozuvchilar, san’atkorlar bilan uchrashuvlar, badiiy kechalar, “Davlat tili haqida”gi Qonun qabul qilinganligining 25 yilligi munosabati bilan “Til – millatning ruhi» mavzusida “Yosh tilshunoslar” to‘garagining tadbiri o‘tkazilishining ahamiyati katta bo‘lishi tabiiy. Bundan tashqari, «Ona tili va adabiyot – ma’naviyatni yuksaltirish vositasi» mavzusida fan uslubiy birlashmasining ma’ruzasi, “Kim ko‘p kitob o‘qigan?”, “Kim ko‘p she’r yoddan biladi?”, “O‘zbek tilining bilimdonlari” nominatsiyalari bo‘yicha bellashuvlar, turli musobaqalar tashkil etilishi ham nazarda tutilmoqda. Bularning barchasi o‘quvchilarda ona tiliga, Vatanga muhabbat, do‘stlik, ijodkorlik kabi tuyg‘ularni tarbiyalashga katta hissa qo‘shishi shubhasiz.

Fan oyligi yakunida eng yaxshi dars ishlanmasi muallifi, namunali dars tashkil etgan o‘qituvchi, o‘tkazilgan tadbirlarning g‘oliblari, faol ishtirokchilar turli nominatsiyalar bo‘yicha taqdirlanishi fan oyligining samaradorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

F.TOLIPOVA,
Respublika ta’lim markazi
filologiya fanlari bo‘limi bosh metodisti

ФАРЗАНДЛАР КАМОЛИ – БАРЧА МАҚСАДЛАРИМИЗ АСОСИ

Юртимизда мамлакатимиз Мустақиллигининг 23 йиллиги кенг нишонланмоқда. Шодиёна шукуҳи ва кўтаринки кайфият бугун элимиз учун яна бир севимли сана – 1-октябрь – “Ўқитувчи ва мураббийлар куни” умумхалқ байрамига уланиб кетди. Бу узвийликнинг замирида катта маъно мужассам. Зеро, ҳар қандай давлатнинг ривожланиши ва халқнинг юксалишида миллат зиёлилари, ёш авлод таълим-тарбияси, уларнинг камолотига бутун борлиғини бахшида этган устоз-мураббийларнинг ҳиссаси беқиёс аҳамият касб этади.

Шу маънода, Президентимиз Ислон Каримов Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг йигирма уч йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги табрик сўзида таъкидлаганидек, “Бир фараз қилайлик, биз бундан 17 йил олдин таълим соҳасини мутлақо ўзгартирган, янги, замонавий босқичга олиб чиққан дастурларни қабул қилмасак, бугун тез ўзгараётган глобаллашув даври, ҳаётимизга тобора чуқур кириб бораётган Интернет асрининг ўткир ва мураккаб талабларига муносиб жавоб бериш, мамлакатимизнинг тараққиётини, истиқболини таъминлаш, биз кўзлаган, келажаги буюк давлат куриш деган улўғ мақсадни олдимизга қўйиш мумкинмиди?”

Албатта, халқимиз доимо устоз-муаллимларга ўзгача эҳтиром ва ҳурмат билан муносабатда бўлган. Бу – улўғ мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг устози фарзандини-да ўз отига ўтқазиб, кўрсатган эҳтиромиди ҳам намоён.

1 октябрь – “Ўқитувчи ва мураббийлар куни” умумхалқ байрами арафасида соҳа ходимларини касб байрамлари билан табриклаган ҳолда Халқ таълими вазири Улўғбек ИНОЯТОВ билан суҳбатда бўлиб, тизимда олиб борилаётган ислохотлар, эришилаётган муваффақиятлар ва галдаги вазифалар хусусидаги фикрлари билан қизиқдик.

– Аввало, барча устоз-муаллимларни халқимизнинг севимли байрамларидан бири бўлган “Ўқитувчи ва мураббийлар куни” умумхалқ байрами билан қутлаймиз.

– Ўқувчи, ёш авлод оламини, энг аввало, ўқитувчи орқали танийди, англаб боради. Албатта, бу жараёнда ота-она ва кенг жамоатчиликнинг ҳам ўз ўрни ва вазифалари бор. Бироқ боланинг олам ҳақидаги умумий қарашлари, асосан, 5 ёшгача шаклланиши ва дастлабки қизиқиш ва лаёқатига мос билим ва кўникмалар 15–16 ёшгача эгалланиши назарда тутилса, бу давр айнан болалар боғчаси мураббийси ва ўқитувчилар зиммасига катта масъулият юклаши аёнлашади.

Халқимизда устоз-мураббийга нисбатан юксак эҳтиромнинг асл илдиши ҳам ана шунда. Бинобарин, болажон элимиз ҳамиша фарзанди камоли, унинг порлоқ истиқболи ўйи билан яшайди. Шу боис ҳар бир ўқитувчи-мураббий ҳам ўз касбига муносиб бўлишга бурчли. Бу ундан доимий янгиликка интилиш, ҳар бир дарсини бугун кечагидан-да яхшироқ, қизиқарлироқ ва мазмунлироқ ўтишга, ташкил этишга ундайди. Ўқувчисининг кичик бир ютуғи, янги бир интилиши ва пировардида камолоти, албатта, ўқитувчи, жамият муваффақияти демакдир.

Шу маънода, дунёнинг бошқа ҳеч бир мамлакатиди бу қадар кенг ва юксак савияда нишонланмайдиган “Ўқитувчи ва мураббийлар куни” фақат бизнинг юртда шунчалик қадрли ва мўътабар. Бу ҳам, энг аввало, давлатимизнинг, халқимизнинг бизга бўлган ишончи ва улўғ мукофотидир, десам муболаға бўлмайди.

– Мана, янги ўқув йилининг ҳам бошланганига ҳали кўп бўлмади. Шу ўринда жорий ўқув йили ҳозирликлари ва янгиликлари хусусида тўхталиб ўтсангиз.

– Мамлакатимизда ривожланган ҳуқуқий демократик давлат куриш борасидаги жамиятда амалга оширилаётган кенг қамровли янгиликлар билан ҳамоҳанг таълим тизими ҳам Юртбошимизнинг бевосита раҳнамолигида ишлаб чиқилган ва ҳаётга изчил татбиқ этилаётган Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида тараққий этиб бормоқда.

Бу жараён юртдошларимиз дунёқарашини ҳам тубдан ўзгартириб, уларнинг келажакка бўлган ишончини янада мустаҳкамлаётгани билан катта аҳамиятга эга.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг узвий давоми сифатида қабул қилинган “2004–2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури” асосида узлуксиз таълим тизимининг ўша вақтда энг заиф бўғини бўлган умумий ўрта таълим мактаблари моддий-техник базаси ва мазмуни тўлиқ янгиланди. Мазкур ишларнинг изчил давом этаётгани эътиборлидир. Биргина жорий йилда инвестиция дастури доирасида республика бўйича 381 та мактабда қурилиш-таъмирлаш ишлари амалга оширилди, шундан 220 таси капитал реконструкция қилинди, 161 таси капитал таъмирланди.

Шу билан бирга Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси томонидан 163 та иншоот, жумладан, 115 та спорт мажмуалари ҳамда 48 та болалар мусиқа ва санъат мактабларида қурилиш-реконструкция ишлари бажарилди. Мазкур бунёдкорлик ишларига ҳамоҳанг равишда ўқув йили олдидан жами 3 024 та умумтаълим мактаби ҳамда 48 та болалар мусиқа ва санъат мактаби 106,2 млрд. сўмлик мебель, ўқув-лаборатория, компьютер техникаси, спорт анжомлари ва мусиқа чолғу асбоб-ускуналари билан жиҳозлангани ўқувчиларнинг замонавий таълим муассасаларида қунт билан ўқиш истагини кучайтираётгани шубҳасиз.

Бундан ташқари, янги ўқув йилида юксак орзу-ҳаваслар билан мактабларнинг 1-синфига борган 587 минг нафар ўқувчига Президент совғалари сифатида 12 номдаги дарслик ва ўқув қуроллари тантанали топширилиб, уларнинг илм олишга рағбатини оширди.

Шунингдек, республика мактабларига 605 номдаги 34,5 млн. нусха дарсликлар ва ўқув-методик қўлланмалар чоп этилиб, жойларга етказилди. Эътиборлиси, жорий йилда 1-синфларга қабул қилинган 587 минг нафар ўқувчи учун 553 минг нусха инглиз тили, 21 минг нусха немис тили, 17 минг нусха француз тили дарсликлари қайта нашр этилди. 2-синф ўқувчилари учун янгидан яратилган чет тили дарслик ва қўшимча методик ҳамда мультимедиа воситалари тайёрланиб, таълим муассасаларига етказилди.

– Дарҳақиқат, ўтган йилдан Президентимизнинг “Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори асосида умумий ўрта таълим мактабларининг 1-синфидан чет тиллар ўқитилиши бошланди. Янги ўқув йилида мазкур жараёнда қандай янгилликлар амалга оширилмоқда?

– Аввало, умумтаълим мактабларда чет тилини ўқитиш тизимини такомиллаштириш заруратига тўхталиб ўтсак.

Маълумки, билимнинг асоси – тил. Ўқиш ва ёзиш билмасдан, ўрганмасдан ҳеч бир илмни эгаллашнинг имкони йўқ. Шу боис ҳам бола оилада дастлаб

она тилида тушуниш ва мулоқотга киришиш лаёқатига эга бўлгач, унга ҳарф танитилиб, ўқиш ва ёзиш кўникмалари шакллантирилади. Бу боланинг мустақил билим олиш имкониятини кенгайтириб, ўзига бўлган ишончини оширади ва масъулият юклайди.

Бугун дунёда глобаллашув жараёни кечаётган бир пайтда халқаро интернет тизими ва четдан қўшимча турли маълумотлар олиш имконияти кенгайди. Энди тасаввур қилинг, бола ўзига қизиқарли қайсидир фанга тегишли маълумотларни ўз она тили ва хорижий тилдаги манбалардан ҳам ўзлаштириш салоҳиятига эга бўлса, бу унинг илмни икки-уч карра оширишга шароит яратмайдими?! Иккинчидан, хорижий тилни ўрганиш ўз она тилини муҳофазалаш, ривожлантириш ва ўзлигини англаштиришда ҳам мустақам замин бўлиши шубҳасиз.

Шу маънода, Президентимизнинг “Чет тилларни ўрганиш тизимини яна

да такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори таълим сифати ва самарадорлигини оширишда катта воқеа бўлди, дейиш мумкин. Ўтган йили 1-синфга борган ўқувчи ўз она тилидан ташқари рус тили билан биргаликда ҳафтада 2 соат инглиз, немис ва француз тилидан бирини ўрганишга киришди. Бунинг учун халқаро экспертлар билан ҳамкорликда таълим тизими учун умумевропа талабларига асосланган чет тилидан янги давлат таълим стандартлари, ўқув дастури ва режалари тасдиқланди.

Чет тилини 1-синфда болаларга ўйинлар, эшитиш ва гапириш орқали ўргатиш методи танланди. Шунга мос равишда ўқувчи, ўқитувчи ва ота-оналарга мўлжалланган китоблар, мультимедиа воситалари яратилди. Жумладан, таълим жараёнида ўқувчилар инглиз тили сўзларини тинглаб, ўқув йили якунида 150 тагача сўзни талаффуз қилиш ва тушуниш кўникмасига эга бўлди. Жорий йилда эса 2-синфга ўтган ўқувчи чет тилларни эшитиш, гапириш, ёзиш ва ўқиш орқали ўрганишни давом эттиради. Бунда фан дастурлари оддийдан мураккабга таъмоили асосида тузилиб, турли интерфаол ўйинлар методи орқали ўргатилиши таъминланмоқда.

Шунингдек, бугунги кунда мактабдан ташқари таълим муассасалари ва ёзги болалар оромгоҳларида чет тили тўғрақларининг фаолият юритгани ҳам ўзига хос аҳамият касб этмоқда. Эътиборлиси, бу жараёнда оммавий ахборот воситаларининг иштироки сезиларли даражада ошгани, чет тилларни ўрганишга йўналтирилган кўрсатуви, эшиттириш ва мақолаларнинг мунтазам равишда бериб борилиши кенг жамоатчиликда ҳам янгиланишларга ҳамоҳанг одимлаш ҳиссини кучайтирмоқда.

Яна бир янгиллик: ўтган ўқув йилидан умумтаълим мактаблари ўқувчилари ўртасида “Инглиз тили билимдонлари” кўрик-танловининг ўтказилиши тизимли йўлга қўйилди. Бу каби тадбирлар умумий ҳолатда мамлакатимиз аҳолисининг барча

катламлари орасида хорижий тиллар зарурати-ни тўғри англаган ҳолда ўрганишга қизиқишини оширмоқда.

– Уқитувчи маҳорати таълим самарадорлиги-ни таъминлашда устувор аҳамиятга эга. Шу боис хорижий тилларни ўқитишда таълим муассасаларининг педагогик кадрларга бўлган эҳтиёжи қандай таъминланяпти?

– Халқ таълими тизимидаги умумтаълим мактабларида жами 390 минг нафардан кўп педагог кадрлар фаолият кўрсатади. Уларнинг 78,1 фоизи олий маълумотли мутахассислардир. Бугунги кунда республикадаги мактабларнинг барча фанлар бўйича педагог ходимларга бўлган қўшимча эҳтиёжи 3089 нафарни ташкил этади, холос. Бу мутлақо айрим таълим муассасаларида қайсидир фанлар ўқитилмаётган экан-да, деган хулосани келтириб чиқармаслиги керак. Чунки мазкур дарслар зарур мутахассисликка эга тажрибали устозларга 0.5 ставкагача иш юктамаси қўшиб бериш ҳисобидан тўлиқ ўқитилиши таъминланган. Жумладан, янги ўқув йилида чет тили ўқитувчиларига бўлган қўшимча эҳтиёж 2915 нафарни ташкил этди. Аммо ушбу масала жорий йилда олий таълим муассасаларини битириб, янги ишга қабул қилинган 1938 нафар ёш мутахассислар ҳисобидан ва қолган 977 нафари тажрибали устозлар дарс соатларини ошириш ҳисобидан қопланди.

Мазкур муаммо ҳам ҳукуматимизнинг таълим соҳасидаги оқилона сиёсати натижасида тез орада ўз ечимини топиши шубҳасиз. Бинобарин, Президентимизнинг тегишли қарорига кўра олий ўқув юртиларига талабаларнинг мақсадли қабули тизими жорий этилди. Унинг ижроси юзасидан ўтган ўқув йилида чет тиллар ўқитувчиларига эҳтиёжманд жами 47 та узоқ туман ва қишлоқ аҳоли пунктларига зарур мутахассис кадрларни тайёрлаш учун 265 нафар абитуриентлар олий таълим муассасаларига мақсадли қабул қилинди. Демак, ҳозирда чет тили ихтисослиги бўйича таҳсил олаётган талабалар эртага ўз ўқиган мактабларида етук мутахассис сифатида иш бошлашга тайёр бўлади.

Ҳозирда эса таълим жараёнини самарали ташкил этиш мақсадида чет тили ўқитувчилари Давлат тест маркази томонидан доимий равишда синовлардан ўтказилиб, уларнинг маошига қишлоқ жойларда 30 фоиз ва бошқа таълим муассасаларида 15 фоиз миқдорида қўшимча ҳақ тўлаб борилмоқда.

– Ўқувчининг таълим муассасида эгаллаган билими амалиётда, ҳаётда асосқа, бу таълим самарадорлиги демак. Шундан келиб чиқиб, умумтаълим фанлари бўйича узлуксиз таълим тизимининг компетенциявий ёндашувга асосланган давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари тажриба-синов жараёни ва дастлабки натижаларига ҳам тўхталиб ўтсангиз.

– Дарҳақиқат, ўқувчи шахсини ҳар томонлама ривожлантириш мақсадида дунёнинг ривожланган давлатлари ҳамда мамлакатимизда чет тили бўйича давлат таълим стандартлари, ўқув дастурларини яратиш тажрибасидан келиб чиқиб, умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг 16 та умумтаълим фани бўйича компетенцияни шакллантиришга йўналтирилган ДТС ва ўқув дастурлари лойиҳалари ишлаб чиқилиб, 2013–2014 ўқув йилида 39 та мактаб, 28 та касб-хунар коллежи ва академик лицейларда тажриба-тадқиқотдан ўтказилди.

Тажриба-тадқиқот натижасида барча ўқувчилар эгаллаши зарур бўлган 6 та таянч ҳамда ҳар бир ўқув фанининг ўзига хослиги, мазмунидан келиб чиққан ҳолда шакллантириладиган, соҳага тегишли хусусий компетенциялар белгилаб олинди.

Ўз ўрнида таъкидлаш жоизки, республика миқёсида тажриба-тадқиқотдан ўтказилган 150 дан ортиқ илғор педагогик технологиялар оммалаштиришга тавсия этилди. Бу борада ўқитувчи ва методистларга ўз вақтида сифатли методик ёрдам кўрсатиш мақсадида видеоконференция алоқаси орқали масофавий методик ёрдам тизими – вебинар (видео ўқув-семинар)лар ташкил этилиб, барча умумтаълим фанлари бўйича методик ёрдам кўрсатиш тизимли ташкил этилмоқда.

Шунингдек, ўқув-тарбия жараёнига ўқитишнинг замонавий илғор шаклларини, янги педагогик ва ахборот технологияларини кенг жорий этиш мақсадида 2467 та таянч мактабларда тизимдаги 400 мингга яқин педагоглар учун 72 соатлик махсус ўқув курслари ташкил этилди.

Шу билан бирга, малака ошириш курслари учун барча фан ўқитувчиларининг ўқув дастурларига илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини амалиётга жорий этиш бўйича алоҳида модуль ишлаб чиқилиб, касбий маҳоратларини оширишга қаратилган блок-модуль тизими жорий этилди.

Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг электрон ахборот таълим ресурсларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш мақсадида вазирлик томонидан яратил-

ган 348 та электрон ахборот таълим ресурслари таълим порталига жойлаштирилди.

Мазкур ўқув йилида тажриба-тадқиқот ҳар бир ҳудуддан белгиланган 5 тадан (жами 70 та) таянч мактабларда давом эттирилмоқда. Ушбу жараёнда олий таълим муассасалари илмий салоҳиятидан ҳам кенг фойдаланилмоқда. Яъни илғор профессор-ўқитувчилар мактабларга бириктирилиб, ҳар бир ҳудудда “Маҳорат мактаблари” фаолияти йўлга қўйилгани ўзига хос самара бермоқда.

– Ўқувчининг билими синовларда тобланади. Бу борада Халқ таълими вазирлиги томонидан ўтказилиши анъанага айланган “Билимлар беллашуви” танловининг ўрни алоҳида. Айтинг-чи, мазкур синовлар таълим самарадорлигини оширишда қандай натижа бермоқда?

– 2010–2011 ўқув йилидан таълим сифатини оширишга қаратилган янгиланган сифатида умумтаълим мактаблари ўқувчиларининг фанлар бўйича “Билимлар беллашуви”ни ташкил этишнинг тўрт босқичли механизми ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилди.

“Билимлар беллашуви”ни ўтказишдан кўзланган асосий мақсад – ўқувчиларнинг қобилият ва иқтидорларини куйи синфдан ривожлантириб бориш орқали Давлат таълим стандарти талабларининг бажарилишига эришишдир. Бу жараёнда мактабларда соғлом рақобат шакллантирилиб, ўқувчиларнинг билим олишга қизиқиши оширилади. Чунки “Билимлар беллашуви” натижаларига кўра таълим муассасалари ва ҳудудий халқ таълими бошқаруви идораларининг рейтинг аниқланади.

Албатта, ушбу тадбирнинг илк самараларини таълим сифати ва ўқувчиларнинг билим даражаси ўсиш динамикасини кузатиб амин бўлиш мумкин. Жумладан, 2013 йилда ўқувчилар барча фанлардан умумий 77,8 балл тўплаган бўлса, жорий йилда бу борадаги ўртача умумий балл 81,5 ни ташкил этди.

Эътиборлиси, ушбу кўрик-танловга умумтаълим мактаблари юқори синф ўқувчиларининг 100 фоизи иштирок этиши таъминланади. Яъни яқунланган ўқув йилида “Билимлар беллашуви”нинг мактаб босқичида жами 2,5 млн. нафар ўқувчи лаёқатига мос 2–3 та фандан билимларини синовдан ўтказган бўлса, туман босқичида энг юқори натижани қайд этган фани бўйича 360 000 нафар ўқувчи иштирок этган. Танловнинг вилоят босқичида эса 9287 нафар ва якуний республика босқичида 15 та фан бўйича жами 504 нафар ўқувчи мутлақ ғолиблик учун билимлар баҳсига киришган.

“Билимлар беллашуви”нинг республика босқичида юқори натижа кўрсатган 507 нафар (3 нафар ўқувчи қорақалпоқ тили ва адабиёти фани ғолиби) ўқувчилар ҳар йили Тошкент вилоятининг сўлим “Қуёшли” оромгоҳида ташкил этилган интеллектуал ривожлантириш дам олиш масканида ҳордиқ чиқариб, илғор олим ва педагоглардан қўшимча билим олиш имкониятига эга бўлмоқда.

Бу каби шароитлар танловнинг нуфузи ва аҳамиятини оширишга хизмат қилмоқда. Бир сўз билан айтганда, тизимда жорий этилган инновациялар ҳамда амалга оширилган ишларнинг самара-

дорлиги “Билимлар беллашуви” асосида баҳоланиб борилмоқда.

– Таълим-тарбия – узлуксиз жараён. Бунда иккинчи даражали ёки кейинга қолдирадиган масала йўқ: ҳар бири ўз ўрнида муҳим. Шу боис тизимдаги мавжуд заиф жиҳатларни ўз вақтида аниқлаб, бугунги давр талабларидан келиб чиқиб янгиликларни изчил татбиқ этиб бориш муваффақиятни кафолатлайди, шундай эмасми?

– Муҳтарам Президентимиз таъкидлаганидек, “Барча олижаноб ҳаракатларимизнинг негизида фарзандларимизни ҳам жисмонан, ҳам маънавий жиҳатдан соғлом қилиб ўстириш, уларнинг бахту саодати, фаровон келажагини кўриш, дунёда ҳеч кимдан кам бўлмайдиган авлодни тарбиялаш орзуси мужассамдир”.

Дарҳақиқат, фарзанд тарбияси узлуксиз ва ўта нозик жараён. Унда боланинг саломатлиги, ўқишию бўш вақтини мақсадли ва мазмунли, самарали ташкил этиш билан боғлиқ ҳар бир жиҳат эътибор талаб масала. Демак, бунда бугунги глобаллашув ва ҳаёт қўяётган талабларни ҳам ҳисобга олиб бориш зарур. Шундан келиб чиқиб, фарзандларимизни миллий ва умумжаҳон қадриятлари руҳида уйғун камол топтириш, аждодларимизнинг илмий ва маънавий меросларини асраб-авайлаш, уни янада ривожлантиришга ҳисса қўшишга муносиб ворис бўлишларида жажон илм-фан ютуқларини чуқур ўрганиб боришлари долзарбдир.

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг “Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқини ўрганиш юзасидан тегишли ўқув дастури ва методик тавсия ишлаб чиқилди. Янги ўқув йилида мазкур маъруза умумтаълим мактабларининг 9-синфларида 6 соатлик факультатив машғулотлар сифатида ўқитилмоқда. Бу ёшларимизга юртимиз қандай улкан ва ноёб бойликлар макони, азиз-авлиёлар, буюк алломалар, олим ва мутафаккирлар ватани эканини, биз қандай бетакрор мерос, қандай улуғ зотларнинг вориси эканимизни англашда муҳим сабоқ бўлаётгани шубҳасиз.

Халқимизда “Ёшлиқда олинган билим – тошга ўйилган нақш кабидир”, деган пурмаъно ҳикмат бор. Бу, тарбияда ҳар бир дақиқадан унумли фойдаланиш зарур, дегани. Шу мақсадда «Соғлом бола йили» давлат дастурига мувофиқ боланинг олам ҳақидаги илк таассуротлари шаклландиган мактабгача тарбия муассасалари фаолиятини ҳам янада такомиллаштириш, унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, болаларни мактабга тайёрлаш сифатини ва мактабгача таълим муассасалари ходимларининг касбий даражасини оширишга қаратилган 2015–2020 йилларга мўлжалланган Давлат дастури ишлаб чиқилди.

Қолаверса, болаларни мактабгача таълим билан қамраб олишни кўпайтириш ва болаларни мактабга тайёрлашни яхшилаш юзасидан 1220 та қисқа муддатли гуруҳлар ташкил этилиши назарда тутилмоқда. Мазкур соҳадаги ишларни ҳам сама-

рали ташкил этиш зиммамизга улкан масъулият юклайди.

Яна бир янгилик, илк маротаба “Соғлом бола йили” давлат дастурига мувофиқ мактабгача таълимга қамраб олинмаган болаларнинг ота-оналари учун “Болажон” таянч дастури асосида 5 номдаги (“Нутқ ўстириш, ўқиш ва саводга тайёрлаш”, “Математик тасаввурларни шакллантириш”, “Бадий асарлар тўплами” (насрий ва назмий), “Соғлом танда – соғ ақл”) қўлланмалар яратилди. Мазкур адабиётлар мактаб кутубхоналари орқали ота-оналарга тарқатилади ва пировардида мактабгача таълимга қамраб олинмаган болаларни мактабга сифатли тайёрлаш имконини беради.

Шунингдек, жорий ўқув йилидан бошлангич синф ўқитувчилари учун илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари асосида 7 номдаги методик қўлланма ҳамда уларнинг мультимедиа иловалари тайёрланди. Натижада умумтаълим мактабларининг 1-синфларида барча фанлар тўлиқ илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологиялари асосида ўқитилиши йўлга қўйилди. Ҳозирда мазкур жараёни босқичма-босқич барча синфларда давом эттириш юзасидан кенг қўламли ишлар давом этмоқда.

Албатта, ўқитувчи-мураббий – таълим-тарбия жараёнини ҳаракатлантирувчи асосий куч. Шу боис муаллимларимизни мунтазам равишда таълимдаги янгиликлар, замонавий методикалар билан таъминлаб боришнинг аҳамияти катта. Таълимнинг миллий модели хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада ривожлантириш ва самарали фаолиятини таъминлашга қаратилган Дастур қабул қилинди. Бу орқали халқ таълими тизими барча ходимларининг замонавий шарт-шароит ва талаблар асосида ўз вақтида малака оширишлари таъминланиши назарда тутилмоқда. Педагогик кадрларнинг замонавий методикалар билан таъминланиши ўқув-тарбия жараёнининг сифатига ижобий таъсир қилиши шубҳасиз.

– **“Ўқитувчи ва мураббийлар куни” умумхалқ байрами муносабати билан устоз-муаллимларга табрикларингиз.**

– Дарҳақиқат, мамлакатимиз таълим сиёсати ўқитувчи ва мураббийлар касбини улуғлаш, уларнинг обрў-эътиборини оширишга қаратилгандир. Бунинг билан педагог кадрларга бўлган эҳтиёжнинг йилдан-йилга камайиб бориши ва, аксинча, ўқитувчи лавозимига бўлган рақобатнинг ўсиб боришида кўришимиз мумкин.

Таълим-тарбия жараёнларини мазмунан бойитиш ва самарадорликка эришишда педагогларнинг касбий маҳорати муҳим аҳамият касб этади.

Халқ таълими вазирлиги ўқитувчи ва педагоглар орасида энг илғор тажрибаларни аниқлаш ва уларни оммалаштириш масаласига алоҳида эътибор қаратиб, “Йилнинг энг яхши фан ўқитувчиси”, “Йилнинг энг яхши директори”, “Йилнинг энг яхши психологи”, “Йилнинг энг яхши услубчиси” ва бошқа кўриктанловларни ташкил этиб келмоқда. Бу тадбирлар орқали фаол, ташаббускор, ижодкор педагоглар рағбатлантирилиб, илғор тажрибаларни оммалаштириш орқали таълим мазмунини такомиллаштириб бормоқда.

Ҳукуматимизнинг педагог ходимлар меҳнатини рағбатлантириш бўйича изчил амалга оширган ишлари натижасида ўқитувчилар моддий таъминоти юксалиб бормоқда. Айниқса, устоз-мураббийларнинг ҳар йили Ватанимиз мустақиллиги ва “Ўқитувчи ва мураббийлар куни” умумхалқ байрамлари арафасида Президентимиз Фармонлари асосида давлатимизнинг юксак мукофотлари билан тақдирланаётгани ҳар бир педагогнинг қалбини фахрга тўлдириши ҳақиқат.

1992–2014 йиллар давомида Халқ таълими вазирлиги тизимидаги жами **3594 нафар** устоз ва мураббийлар турли давлат мукофотлари ва унвонлари билан тақдирланди. Шулардан **7 нафари** “Ўзбекистон Қаҳрамони” унвони ва Олтин юлдуз билан тақдирланган бўлса, яна қанча фидойи ва заҳматқаш педагогларимиз Ўзбекистон халқ ўқитувчиси, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими ходими каби фахрий унвон ва “Эл-юрт ҳурмати”, “Фидокорона хизматлари учун” каби юксак ордон ва медаллар билан мукофотланмоқда.

Албатта, мазкур эътирофлар устоз-муаллимларимиз зиммасига улкан масъулият юклайди. Зеро, эл-юрт ишончини қозониш, унга муносиб бўлиш улғу бахт, саодатдир.

Истардимки, мана шундай шарафли ва, ўз навбатида, масъулиятли касбни танлаган ҳар бир ўқитувчи-муаллим ушбу бахтга мушарраф бўлсин!

Сухбатдош: Б.ЖОВЛИЕВ

МУСТАҚИЛЛИК ВА АДАБИЙ ТАЪЛИМ: ЮТУҚ ВА ГАЛДАГИ ВАЗИФАЛАР

Муҳтарам Президентимиз Ислоҳ Каримов айтганидек, "...фарзандларимизни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш – таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси" дир.

Бошқа фанлар қаторида она тили ва адабиёт фани ўқитувчилари, бу соҳада меҳнат қилаётган устоз ва мураббийлар, олимлар зиммасига мана шундай шарафли ва масъулиятли вазифа юкланган.

Мустақиллик йилларида таълим ва тарбия тизими ҳам мустақиллик мафкураси, янгиланган педагогик тафаккур тамойилларига таянган ҳолда жиддий янгиланишларга юз тутди. Мамлакатимизда мустақил фикрли, билимли, ижодкор, яратувчан, маънавияти юксак шахсни шакллантиришга, уни ҳар томонлама юксалтиришга, ақлий ҳамда руҳий камолотини таъминлашга, жаҳон цивилизациясига уйғун ҳолда рақобатбардош кадрларни тайёрлашга жиддий эътибор қаратилмоқда. Бу республикамиздаги ҳар бир олим ва педагог-тарбиячи олдида масъулиятли вазифаларни юклайди.

Жаҳонда глобаллашув жараёнлари давом этаётган, миллатлараро низо ва урушлар хавфи кучайиб бораётган, иқтисодийнинг бозор муносабатларига тобора кўпроқ таяниб бораётган бир даврда ижтимоий муаммоларнинг ҳам ўткирлашишига, жамиятнинг, алоҳида олинган шахснинг маънавий ҳаётидаги салбий ҳодисалар салмоғининг ортишига олиб келади, бошқа "маданият"лар тарзига мослашиш муаммоларини кескинлаштиради. Уларнинг адабиёт, санъат билан яқинлашишига, мазкур нурли муҳит ичида яшашига монелик қилади.

Мустақиллик қўлга киритилгунга қадар тарихий шаброит шундан иборат эдики, унда давлат манфаатларидан кўра алоҳида олинган шахсларнинг манфаатига кўпроқ урғу берилар, таълим-тарбияда кўплаб узилиш нуқталари ва муаммолар йиғилиб қолган эди. Буларнинг барчаси таълим ва тарбиянинг янгича назарияси ва амалиётини ишлаб чиқишни тақозо этарди.

Натижада юзага келган ижтимоий-педагогик вазият адабий таълим олдида ҳам янгича методология ва назарий асосларнинг изоҳини талаб қила бошлади.

Педагогик фикрлар назарияси ва амалиётининг ривожланиш тарихини кузатиш шу нарсани кўрсатмоқдаки, маънавий, шу жумладан, адабий-эстетик қадриятлар билан яқинликнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ўрни ва аҳамияти йирик олимларнинг ишларида ўзига хос ифодасини топган.

Адабий таълимнинг мустақиллик йилларидаги ўзига хосликлари, равнақи, унинг олдида турган асосий вазифаларни муайянлаштиришда О.Шарафиддинов, У.Норматов, Н.Каримов, Б.Назаров, Б.Қосимов, А.Зуннунов, Б.Тўхлиев, М.Мирқосимова, Қ.Йўлдошев,

Б.Каримов, С.Матчонов, Н.Жумаев, С.Олимов сингари олимларнинг ҳиссаси катта бўлди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидан бошлаб умумий ўрта таълим мактаблари учун янги дастур ва дарсликлар яратилди. Уларнинг асосий янгиллиги У.Норматов таъбири билан айтганда, «адабий таълим коммунистик мафкура, адабий ҳодисаларга синфий-партиявий ёндашиш балоларидан халос этилди». Энг муҳими, сўз санъатига оид асарларни бадиий-эстетик жиҳатдан таҳлил қилишга тобора кўпроқ урғу тушади-ган бўлди.

Айниқса, «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг, «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг янги варианты қабул қилиниши адабий таълим соҳасида ҳам туб бурилишларни юзага келтирди. Бунинг натижаси ўлароқ, адабий таълим методологиясини белгилашда (Қ.Йўлдошев), адабий асар таҳлилининг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда (М.Мирқосимова), мустақил таълимни йўлга қўйишда (С.Матчонов) методист олимларимиз анча жиддий ишларни амалга оширишди. Таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактабларда ўзбек адабиётини ўқитиш муаммолари ҳам методистлар эътиборини тобора кўпроқ жалб этаётди (Қ.Хусанбоева, Р.Ниёзматова, Е.Абдувалитов).

Умумий ўрта таълим мактаблари учун дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини яратишда йирик олимлар, методистлар, адабиётшунослар, амалиётчи ўқитувчилар иштирок этмоқда. Бунда олимларимиз ҳамда кўп йиллик тажриба эгаларининг мактаб дарсликларини яратишда, уларнинг сифатини замон талаблари даражасига кўтаришдаги саъй-ҳаракатлари таҳсинга лойиқдир.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, дарсликларга илова тарзида яратилган «Ўқитувчи китоблари» ўқитувчиларимиз учун самарали методик ёрдам бўлди. Гарчи уларнинг барчаси ҳар турли илмий-методик савияда ёзилган бўлса-да, умумий ҳолатда амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этганини инкор этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам С.Аҳмедов, Б.Қосимов, Р.Қўчқоров, Ш.Ризаев (5-синф, 2007), Қ.Йўлдошев (2004), С.Олим, С.Аҳмедов, Р.Қўчқоров (8-синф, 2006), Н.Каримов, Т.Мирзаев, Б.Назаров, У.Норматов, Б.Қосимов (9-синф, 2002)лар томонидан яратилган методик қўлланмалар адабиёт ўқитувчиларининг доимий ҳамроҳига айланганлиги бежиз эмас.

Академик лицейлар учун янги тип ва мазмундаги Давлат таълим стандартлари, дастурлар, ўқув қўлланмалари ва дарсликларни яратишда Н.Комилов, Б.Саримсоқов, Б.Тўхлиев, Б.Абдурахмонова, Р.Мирсамиқова, О.Аметова, Т.Шермуродов, Ш.Исаева сингари адабиётшунос ва методист олимлар самарали меҳнат қилишди. Уларнинг ташаббус ва ғайратлари

туфайли «Адабиёт» дарсликлари, ҳар уч босқич учун «Адабиёт» мажмуаси (2007, 2010) яратилди.

Касб-хунар коллежлари учун «Она тили ва адабиёт» дарслиги (Р.Рафиев, Н.Фуломова), «Адабиётдан ўқув қўлланма» (Б.Уринов, Ф.Холсаидов) ҳам мустақиллик давридаги адабий таълимга қўшилган ҳисса сифатида эътироф этилиши мумкин.

Республикамизда мавжуд олий таълим тизими учун адабиётшунослик йўналишидаги фанларнинг янгиланиш жараёнлари эътиборли. Бу тизимда ҳам дастлабки Давлат таълим стандартлари, дастур, маъруза матнларидан бошлаб методик адабиётлар, ўқув қўлланмалари, дарслик ва монографиялар яратилганини қайд этиш жоиз. Коммунистик мафкурага, адабиёт ва санъат ҳодисаларига синфий нуқтаи назардан қарашга, сохта партиявийликка асосланган дунёқараш ўрнини соф илмий мантиққа, адабиёт ва санъат ҳодисаларига хос бўлган бадиийлик қонуниятларига, миллий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлигига, мустақиллик мафкурасига таянган ҳолда фикрлашнинг устувор мавқе тутиб келаётганини қайд этиш керак.

Эндликда мумтоз ва ҳозирги адабиёт тарихи, халқ оғзаки ижоди, адабиёт назарияси, адабий танқидчилик соҳасида кўплаб янги дастур, дарслик ва ўқув қўлланмаларининг яратилганини эътироф этиш жоиз. Бу соҳадаги жуда катта эҳтиёжни қондириш йўлида «Мумтоз адабиёт тарихи», «Адабиётшуносликка кириш», «Адабиётшунослик асослари», «Миллий уйғониш даври адабиёти», «XX аср адабиёти», «Ҳозирги адабий жараён», «Мустақиллик даври адабиёти» сингари китобларнинг юзага келганлиги бежиз эмас.

Манба ва материаллардан ташкил топган «Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари»нинг нашр этилиши ҳам мустақиллик шарофати билангина изоҳланади, холос.

Бевосита адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида ҳам анча салмоқли ишлар амалга оширилди. Хусусан, «Адабиёт ўқитиш методикаси», «Махсус фанларни ўқитиш методикаси» ўқув қўлланмалари, «Адабий таҳлил методикаси», «XX аср ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунини белгилаш масалалари», «Бадиий асарнинг лисоний таҳлили» услубий қўлланмалари, «Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари», рус гуруҳлари учун «Ўзлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси», «Адабиёт – маънавият ва мустақил фикр шакллантириш омили» монографиялари нашр этилди.

Мамлакатимиздаги халқ хўжалигининг барча соҳаларида бўлгани каби таълим-тарбия тизими ҳам ижодий ислохотларни бошидан ўтказмоқда. Бунинг натижасида ўзимизга мос ва ўзимизга хос бўлган мазмунан мутлақо янги типдаги таълим-тарбия тизими барпо бўлди. Бу ҳолат адабий таълимнинг ҳам қайта қурилишига, янги типдаги миллий тарбия тизимига уйғун бўлган мазмуннинг акс этишига замин ҳозирлади.

Мустақилликнинг илк йиллариданоқ жиддий ўзгаришларга, янгиланишларга юз тутган адабий таълим, айниқса, «Таълим тўғрисида»ги Қонун, «Кадрлар

тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинганидан кейин ўзининг асл ўзанларини топди.

Асарнинг қайси мавзуда ёзилгани эмас, балки унда нима дейилаётгани, бундан ҳам муҳимроғи эса ана шу ниманинг ифода тарзи қизиқарлидир. Методист олимларимиз кўпдан бери айни шу муаммо устида жиддий бош қотириб келишмоқда. Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси соҳасида йирик тадқиқотларни амалга оширган олимларимизнинг сони ҳам, салмоғи ҳам унчалик кўп эмас. Уларга мустақиллик йилларида профессор Асқар Зуннунов қарвонбошилиқ қилди. Кейинчалик бу қарвонга М.Мирқосимова, Қ.Йўлдошев, С.Матчонов, Қ.Хусанбоева, Р.Ниёзметова каби олимлар қўшилди. Бунинг натижаси ўлароқ бир қатор дарслик, қўлланма, рисоалар яратилди ва яратилмоқда. Методист олима Марғуба Мирқосимованинг «Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари» номли методик иши фақат педагогларга, методист ўқитувчиларга эмас, балки кенг жамоатчиликка мўлжалланган тарзда нашрдан чиқди. Муаллиф қўлланмада адабий таҳлил намуналарини бадиий-эстетик принципларга таянган ҳолда тавсия этади.

Унда айтилганидек: «Адабий таҳлил шеър ёки насрий асарни ифодали ўқишдан бошланади; ўқиш давомида ижодкор яратган тафаккур тарзи англанади, ўзлаштирилади, муҳокама қилинади, китобхон кўз ўнгида яратилган поэтик манзара ёки ҳолат ҳам ташқи, ҳам ички ҳаракатлар, туйғулар орқали идрок этилади, ҳис қилинади. Ўша таъсирчан манзарани яратишда шоир ё ёзувчи қўллаган тасвирий воситаларга сирдан аҳамият берилмайди, асосий эътибор ўқиш жараёнида мазмунга, образнинг ички маъноларига жалб этилади. Аммо таҳлил жараёнида ана шу маъноларни ифода этишга сафарбар қилинган барча воситалар ўрганилади. Хилма-хил даврда яшаб ижод этган ижодкорлар яратган асарларни бадиийлик, ҳаётийлик ва таъсирчанлик мезонлари асосида ўрганиш мактаб адабий таълимнинг бош вазифасини белгилайди».

Адабиётни, бадиий адабиётни ўқиш ва ўрганиш, бу юмушга ўргатиш педагог олимлар, психологлар, методистлар, санъатшунос ва адабиётшуносларни жуда қадимдан ўйлантириб келади. Арастудан тортиб Форобийгача, Алишер Навоийдан тортиб Ғафур Ғулومгача, қолаверса, жаҳон олиму ижодкорларининг кўплаб авлодлари бу муаммони ҳал этишга киришганлари яхши маълум.

Демак, бизнинг замонамизгача бўлган бунча катта саноқда турадиганлар силсиласига кириш, уларнинг кўп асрлик тажрибаларини янги тарихий шароитда давом эттириш учун жуда катта ижодий салоҳият, тинимсиз меҳнат, янгилликларни кўриш учун ўткир нигоҳ керак бўлиши ҳеч кимга сир эмас.

Ўқитувчининг, айниқса, адабиёт ўқитувчисининг асосий вазифаси ўқувчига ижодкор кўзда тутган бадиий олам эшикларини очиб кўрсатишдан иборат. Бадиий олам дейилган қутлуғ қасрнинг муборак ва муқаддас остонасига олиб келинган ўқувчи бу қасрнинг чексиз осмонидаги рангин юлдузлардан ҳайрат туйғуларини юктириши, улардан олам ва одам сирларини ўрганишнинг сеҳрли олтин калитларини топиши

даркор. Назаримизда, методист олимлар ана шундай хислатларни ўзида тўлиқ мужассамлаштирган бўлишлари шарт.

Методист олимларимиз ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини ошириш, бунда адабий таълимнинг ўрни, аҳамиятини кўрсатиб беришга катта куч ва меҳнат сарфлаб келмоқда. Болалар китобхонлиги, ўқувчилар нутқини ўстириш усуллари, ўқувчиларни бадиият оламига олиб киришнинг энг мақбул усул ва шакллари борасидаги изланишлар бугун том маънода ўқувчиларимиз гидроки, дунёқарашида ўз бўй-бастини намоён этмоқда.

Тадқиқотчилар ўқувчилар учун ҳар қандай қизиқарли китобларни тавсия қилиш эмас, балки ўқувчи ўқийдиган ҳар қандай китобни қизиқарли қилиш тарафдори. Бунинг учун эса методист олимлар ўз сўзларини айтишлари керак. Китоб ўқувчиларнинг мустақил ишларининг ташкил этилиши, турлари, мазмуни, амалга ошириш шароитлари ҳақида баҳс юритса-да, унда асарга ёндашиш усуллари, ўқувчиларнинг ижодий ишлари, матн устида ишлаш, матни таҳлил қилиш, бундаги метод ва усуллар ҳақида ҳам қизиқарли, муҳими, назарий жиҳатдан тўғри ва амалий жиҳатдан фойдали бўлган кўплаб фикр-мулоҳазалар билдирилган.

Ўзбек адабиётини бошқа тилда сўзлашувчиларга ўргатиш борасида ҳам методист олимларимиз муносиб уринишларни амалга ошираётганини қайд этиш ўринли бўлади. Бу борада Р.Ниёзметованинг (ТДПУ) номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилганлиги, улар асосида бир нечта мақолалар, алоҳида монография ва қўлланмалар нашр этганини айтиб ўтиш жоиз. Рус гуруҳлари учун "XX аср ўзбек адабиёти мазмунини белгилаш масалалари" китоби (2001) бу борадаги илк қалдирғочлардан бири бўлди. Муаллиф бу китобида биринчи марта республикамиздаги таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаб, синфлар учун ўзбек адабиётини ўргатишнинг яхлит, тизимли моделини тавсия этган. Айниқса, асарларни танлаш ва тавсия қилиш тамойилларининг яратилгани бу борада ўқитувчилар учун катта қулайликларни яратди, дейиш мумкин.

Бир пайтлар А.Зуннунов, Қ.Аҳмедов, С.Долимов ва бошқа методист олимлар томонидан алоҳида ижодкорларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга оид туркум тадқиқотлар амалга оширилган, уларнинг натижасида эса бир қатор услубий қўлланмалар вужудга келган эди. Мустақиллик йилларида ҳам мана шу анъанани янгича ўзанларда давом эттириш кўзга ташланади. Юсуф Хос Ҳожиб (Б.Абдурахмонова), Алишер Навоий (Б.Тўхлиев, Г.Ашурова, Д.Тўхлиева), Огаҳий (Қ.Султонова), Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Муҳаммад Юсуф (Қ.Хусанбоева) бошқа адиблар ҳаёти ва ижодига бағишланган методик қўлланмалар шулар сирасига қиради.

Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганидек, «Албатта, ҳаммамизга аёнки, жамият тафаккурини бутунлай янгилаш бир-икки йиллик иш эмас, узоқ ва узлуксиз давом этадиган жараён. Қолаверса, бу йўлда тинимсиз изланиш ва меҳнат қилиш, ҳали-бери учраб турган эскича фикрлаш асоратларини енгиб ўтиш

осон эмаслигини ҳам яхши тушунамиз» («Юксак маънавият – енгилмас куч», 100–101-бетлар).

Йигирма йиллик тарихга назар ташлайдиган бўлсак, анча катта ва баракали ишларнинг амалга оширилганини кўрмаслик мумкин эмас. Аммо қилиниши лозим бўлган юмушларимиз ҳам оз эмаслигини инкор этиб бўлмайди. Жумладан, дарсликларимизни такомиллаштириш устидаги ишлар доимий давом этиши керак. Хусусан, адабиёт тарихини ўқитиш билан боғлиқ муаммолар ҳам илмий жиҳатдан, ҳам методик жиҳатдан жиддий тадқиқ этилиши жоиз. Бу соҳа ҳозирдан кўра анча яхшиланишга муҳтожлигини унутишга ҳаққимиз йўқ.

Ўқитувчиларимизнинг адабий таълим жараёнига янги педагогик технологияларни олиб кириши ва татбиқ этишларида кўпгина қийинчиликлар сезилиб турибди. Бу соҳадаги ишлар ҳам кенгроқ кўламда давом этиши, амалиётчи ўқитувчиларимизга педагогик тажрибаларда синовдан ўтган, самарадорлик даражаси анча юқори бўлган шакл ва усуллар тизимини тезроқ тавсия этиш долзарблигича қолмоқда.

Бадиий асар таҳлили билан боғлиқ ишлар ҳам янада такомиллаштирилиши керак. Ўқувчиларимизни имкони борича бадиий-эстетик таҳлил принциплари билан яқиндан таништириш, уларнинг бадиий асар ичига олиб қирадиган шакл ва усулларини кенгайтириш зарурати сезилиб турибди.

Яна бир муаммо ўқувчи-ёшларимизнинг оғзаки ва ёзма нутқлари билан боғлиқ. Уларнинг кўпчилиги бу жиҳатдан анча "сайқалталаб" эканлиги сир эмас. Адабий таълим бу борада жиддий янгилашларга юз буриши керак. Айниқса, шеърини ва насрий (ўрни-ўрни билан драматик) асарлар ва улардан олинган парчаларни ёддан, ифодали ўқишга, ўқилган, уйланган нарса-ҳодисаларнинг ёзма ифодасига алоҳида эътибор бериш зарурати долзарб аҳамият касб этмоқда. Адабиётшуносларимиз, методист олимларимиз, амалиётчи ўқитувчиларимиз янги ва яхши китобларнинг тарғибига, бунда, айниқса, бадиий асар таҳлилидан унумли фойдаланишга урғу беришлари мана шу йўлдаги энг самарали усуллардан бири бўлса, ажаб эмас.

Назаримизда, адабий таълим ва ёшлар тарбияси мавзусида ўтказиладиган илмий-амалий анжуманга мунтазам тус бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Шунда жорий масалаларни муҳокама қилиш ҳамда уларнинг ечимларини мутахассислар назаридан ўтказган ҳолда тезроқ топши имконияти кенгайди.

Ҳозирги пайтда ўқувчилар олган билимлари, эгаллаган кўникма ва малакаларининг амалиётдаги татбиқи, уларнинг компетентлиги масаласи тобора жиддийроқ тарзда кун тартибига қўйилмоқда. Таълимнинг турли босқичларида, хусусан, умумий ўрта таълим билан ўрта-маҳсус, касб-ҳунар таълими тизимидаги узвийлик ва узлуксизликка оид катта ишларнинг дастлабки натижалари кўзга ташланмоқда. Аммо бу борада ҳам қилиниши лозим бўлган ишларимизнинг салмоғи анча баланд. Демак, ҳали олдинда ишлар оз эмас. Бу йўлда устозларга, методист олимларга, амалиётчи ўқитувчиларга баракали ижод ёр бўлишини тилаймиз.

Barno UMAROVA,
Respublika ta'lim markazi metodisti

“BILIMLAR BELLASHUVI” XULOSALARI o'qituvchi va o'quvchini xatolar ustida ishlashga undaydi

Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan yangilik sifatida 2010–2011-o'quv yilidan umumta'lim maktablari o'quvchilarining fanlar bo'yicha “Bilimlar bellashuvi”ni tashkil etishning to'rt bosqichli mexanizmi amaliyotga joriy etildi.

“Bilimlar bellashuvi”ni o'tkazishdan ko'zlangan asosiy maqsad – maktablarda sog'lom raqobatni tashkil etish orqali o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga erishish bo'ldi. Bunda o'quvchilar bilimida aniqlangan bo'shliqlarni to'ldirish orqali Davlat ta'lim standartida belgilangan talablarning bajarilishini ta'minlash va quyi sinfdan boshlab o'quvchilarning qobiliyat va iqtidorlarini rivojlantirishga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Natijada esa o'quvchilarning bilim darajalaridan kelib chiqib, ta'lim muassasalari va hududiy xalq ta'limi boshqaruvi idoralarining reytingini aniqlash va ta'lim sifatini oshirishga ham erishiladi.

Bugungi kunda “Bilimlar bellashuvi” ko'rik-tanlovining natijalari o'quvchilar bilim sifati, fanlarni o'zlashtirish samaradorligida yaqqol o'z isbotini topmoqda. Buni o'quvchilar bilim darajasi o'sish dinamikasini ularning respublika bosqichida to'plagan umumiy o'rtacha ballarida ham ko'rish mumkin. Masalan, 2013-yilda o'quvchilar barcha fanlardan umumiy 77,8 ball to'plagan bo'lsa, joriy yilda ularning umumiy o'rtacha bali 81,5 ni tashkil etdi.

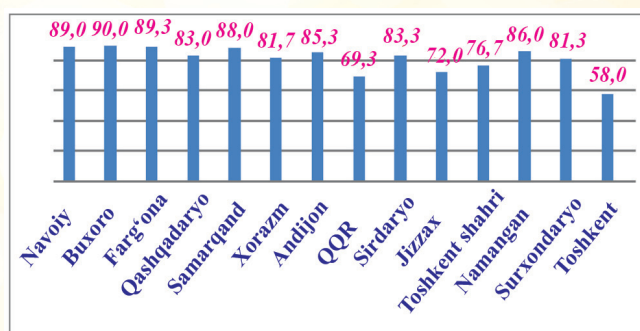
2013–2014-o'quv yilidagi “Bilimlar bellashuvi”ning maktab bosqichi dekabr oyida, tuman bosqichi yanvar oyining birinchi o'n kunligida, viloyat bosqichi 24–25-mart kunlari, respublika bosqichi esa filologiya fanlari va xorijiy tillardan 16–17-iyun kunlari, aniq, tabiiy va ijtimoiy fanlardan 29–30-iyun kunlari Toshkent shahrida o'tkazildi.

“Bilimlar bellashuvi”ning maktab bosqichida jami 2,5 mln. nafar, tuman bosqichida 360 000 nafar, viloyat bosqichida 9287 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Respublika bosqichida esa jami 504 nafar o'quvchi ishtirok etib, 15 ta fan bo'yicha o'rtacha 79,96 ball (2013 yildan farqli ravishda 2,3 ball yuqori) natija ko'rsatdi.

“Bilimlar bellashuvi”ning respublika bosqichida yuqori natija ko'rsatgan 507 nafar (3 nafar o'quvchi qoraqalpog' tili va adabiyoti fani g'olibi) o'quvchi Toshkent viloyatining “Quyoshli” oromgohidagi intellektual rivojlantirish maskanida hordiq chiqarib, olim va amaliyotchi pedagoglardan qo'shimcha bilim olish imkoniga ega bo'ldi.

Umumta'lim maktablari o'quvchilarining fanlar bo'yicha natijalari tahlil qilinganda respublika bo'yicha ona tili va adabiyot fanidan o'rtacha o'zlashtirish 80,9 ballni tashkil etdi. Ushbu fanlardan hududlar bo'yicha yuqori natijani Buxoro (o'rtacha 90,0 ball), Farg'ona (o'rtacha 89,3 ball), Navoiy (o'rtacha 89,0 ball) viloyatlari o'quvchilari ko'rsatgan bo'lsa, past natija Toshkent viloyati (o'rtacha 58,0 ball), Qoraqalpog'iston Respublikasi (o'rtacha 69,3 ball), Jizzax viloyati (o'rtacha 72,0 ball) o'quvchilariga tegishli bo'ldi.

“Bilimlar bellashuvi” natijasida o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi qiyin bo'lgan va bo'sh o'zlashtirilgan mavzular ro'yxati aniqlandi.

Ona tili va adabiyot fanidan 6-sinf o'quvchilari lug'aviy va sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar orasidagi shakldoshlik munosabatini, gap tarkibidagi so'z birikmalarini ajratish, qo'shimchalarning ma'no va vazifasiga ko'ra turlarini aniqlash, Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari yuzasidan berilgan savollarga javob topish;

– **7-sinf** o'quvchilari o'zbek adiblarining hayoti va ijodi bilan bog'liq savollarga javob topish, *-ng* harflar

birikmasi ishtirok etgan so'zlarni ajrata olmaslik, vazifadosh bog'lovchilarni aniqlash;

– **8-sinf** o'quvchilari til birliklarini aniqlash, egalik qo'shimchalari yordamida hosil bo'ladigan so'z birikmalarini ajratish, yirik dostonchilik maktablari bilan bog'liq ma'lumotlarni aniqlash, Nodira g'azallari va Fitrat she'rlarini tahlil qilishda xatoliklarga yo'l qo'ygani oydinlashdi.

“Bilimlar bellashuvi” natijalariga ko'ra aniqlangan bo'shliqlar, asosan, o'quvchining ona tilining morfologiya, qisman sintaksis bo'limlari yuzasidan o'zlashtirgan bilim, ko'nikmalarida ko'rinadi.

Bo'shliqlarni to'ldirish uchun o'qituvchi darslarda quyidagi jihatlarga e'tibor qaratishi lozim:

– maktabda ona tili grammatikasini o'qitishda grammatik tahlil vositasiga asoslanishi lozim. Bunda,

masalan, berilgan gapni tahlil qilishda ona tilidan olingan barcha nazariy va amaliy bilimlar ishga solinadi. Chunki har qanday gapni grammatik tahlil qildirish orqali o'quvchining morfologiya va sintaksisdan (umuman, ona tili fanining barcha bo'limlaridan) shu kungacha olgan bilimlarining darajasini sinab ko'rish mumkin; shuningdek, yo'l qo'yilgan xatoni til sathlarining qaysi qismidan topishni o'rgatish;

– DTSlarida o'quvchilarning egallashi lozim bo'lgan ko'nikmalaridan biri grammatik atamaga asoslanib grammatik vosita va qoidani, grammatik vositaga asoslanib grammatik atama va qoidani eslay olish, unga amal qilib tuzatish;

– xatolar ustida ishlash uchun alohida daftar yuritish, unda xatolarning qaysi til hodisasiga muvofiq tuzatilishini qayd etib borish;

– o'quvchining kundalik xatosini ko'rsatib boradigan individual kartochka tuzib borish;

– har bir darsda matn va lug'at ustida ishlashni yo'lga qo'yish;

– “Bilimdon o'quvchi” tanlovini o'tkazish;

– har bir o'tkaziladigan nazorat ishi tahlilida oldingi nazorat ishi va unda o'quvchiga qanday topshiriq berilganini hisobga olish;

– o'quvchining nazorat ishini sifatli tekshirish;

– yo'l qo'yilgan xatolarni guruhlash, har bir xatoni sinf o'quvchilari soniga nisbatan ko'p-ozligini tahlil qilib borishi lozim.

Ma'lumki, ona tili darslarining maqsadi va tuzilishidan kelib chiqib, uni ikki katta guruhga ajratish mumkin:

1. Ta'limiy darslar.

2. Nazorat darslari.

Quyida nazorat darslari va ularni o'tkazish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Ona tilidan nazorat darslari o'quvchilarning o'rganilgan materiallarni o'zlashtirganlik darajasini, yo'l qo'yilgan imloviy, punktuatsion va nutqiy xatolarni aniqlash maqsadida o'tkaziladi.

Ushbu nazorat darslarini uch turga ajratish mumkin:

1. Til hodisalarining o'zlashtirilganlik darajasi ustidan nazorat ishi.

2. O'quvchilarning imloviy va punktuatsion savodxonligi ustidan nazorat ishi.

3. Nutqiy malakalarning egallanganlik darajasi ustidan nazorat ishi.

Til hodisalarining o'zlashtirilganlik darajasi ustidan nazorat ishi berilgan

ish berilgan tovush, so'z, gap, matn tahlil qilish, so'zlarni muayyan xususiyatlariga qarab guruhlash, til hodisalarini qiyoslab, ularning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash, umumlash-tirish, qo'yilgan savollarga to'g'ri javob qaytarish, topshiriqlarni to'g'ri bajarish orqali aniqlanadi. Chunonchi, ot yoki sifatning ma'no guruhlari o'rganilgach, o'qituvchi oxirgi mashg'ulotni nazorat darsi sifatida rejalashtiradi.

O'quvchilarning imloviy va punktuatsion savodxonligi ustidan nazorat ishi, asosan, ta'limiy diktantlar, shuningdek, bayon va insholar orqali amalga oshiriladi.

Nazorat ishlari tekshirib bo'lingach, navbatdagi darsda o'quvchilarning yozma ishlarida yo'l qo'ygan xatolari ustida ishlanadi, ya'ni tahlil qilinadi. O'qituvchilar o'z ish faoliyatida xatoni tuzatishning ikki xil usulidan foydalanishadi:

1) xatoni tuzatib ko'rsatish; 2) xato haqida xabar berish.

Xatoni tuzatib ko'rsatish usulidan, asosan, nazorat xarakteridagi yozma ishlarni tekshirishda foydalaniladi. Xato haqida xabar berish usuli eng samarali usullardan biri bo'lib, u ko'proq ta'limiy xarakterdagi yozma ishlarni tekshirishda qo'llaniladi.

Xato haqida xabar berishning quyidagi usullari ham mavjud:

1. “4”, “5” ball bilan o'qiydigan o'quvchilarning yozma ishlarini tekshirishda, xato tuzatilmay, balki hoshiyasida shu qatordagi xatoning soni ko'rsatiladi. Bunda imlo xatolarni shartli ravishda **I** harfi bilan, tinish belgilariga oid xatolarni **P** harfi bilan, uslubiy xatolarni **to'liqinli chiziq** bilan belgilash mumkin. Masalan, daf-

tar hoshiyasida I-1 belgisi qo'yilgan bo'lsa, demak, shu qatorda bitta imloviy xato mavjud. O'quvchi shu qatorda joylashgan 4–5 ta so'zdan qaysi birida xato qilganligini o'zi aniqlaydi va tuzatadi.

2. "3" ball bilan o'qiydigan o'quvchilarning yozma ishlaridagi xatolar haqida xabar berish maqsadida xatoli so'zning ostiga chizish, lekin xatoni tuzatib ko'rsatmaslik usulidan foydalaniladi. Bu holda o'quvchi yo'l qo'yilgan xatoni barcha so'zlardan emas, balki ostiga chizilgan so'zdan izlaydi.

3. Bo'sh o'zlashtiradigan yoki o'z xatosini aniqlashda qiynaladigan o'quvchilarning yo'l qo'ygan xatolarini xatoli bo'g'in ostiga chizish bilan belgilash maqsadga muvofiqdir. O'quvchi belgilangan bo'g'indan o'z xatosini qidiradi.

O'quvchilarning og'zaki javoblaridagi nutqiy xatolarni bartaraf etish yozma ishlardagi xatolarni bartaraf etishga qaraganda ancha murakkab. Chunki yozma ishlardagi xatoni ko'rish oson, nutqdagi xatoni esa payqash qiyin.

Tovushlarni noto'g'ri talaffuz etish, so'z urg'usini noto'g'ri qo'llash, gap urg'usiga rioya qilmaslik, gap ohangini buzish kabilar nutqiy xatolar bo'lib, uni bartaraf etish o'quvchi javobini diqqat bilan tinglashni, og'zaki nutq namunalarini birgalikda tahlil etishni talab qiladi.

Nutqiy xatolar ustida ishlashning eng samarali yo'li uni magnit lentasiga yozib olib, keyin o'quvchilar bilan birgalikda muhokama qilishdir. Xatoni bartaraf etishda o'quvchining ishtiroki qancha ko'paysa, uni bartaraf etish imkoniyati osonlashadi.

Adabiyot fanidan bilimlar bellashuvi respublika bosqichi yakuni bo'yicha **6-sinf** o'quvchilari Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari yuzasidan berilgan savollarga to'g'ri javob topa olishmagan, **8-sinf** o'quvchilari Nodira g'azallari va Fitrat she'rlarini tahlil qilishda xatoliklarga yo'l qo'yishgan.

O'quvchilarning mavzuni o'zlashtira olmaslik sabablari o'rganilganda quyidagilar ma'lum bo'ldi:

Adabiyot fanidan Davlat ta'lim standartida o'quvchilarda asardagi voqealar va timsollar munosabatini tahlil qilish, o'rganilgan adabiy asarning asosiy badiiy xususiyatlari bo'yicha mulohaza yuritish, ulardan tegishli xulosalar chiqarish; badiiy adabiyotda aks etgan hayotiy hodisalar (go'zallik, xunuklik, ezgulik, yovuzlik) mohiyati, bundagi ijodkor niyati va asarda qo'yilgan bosh muammo, uning yechimidagi badiiy o'ziga xosliklarni anglash va ularni real hayot hodisalar bilan qiyoslash, lirik qahramon ruhiyatiga tayangan holda qahramonlarga munosabat bildirish; badiiy asarlarning mavzusi, janrini farqlay olish malakalarini shakllantirish belgilangan.

Shulardan kelib chiqib, o'qituvchi adabiyot darslarida badiiy (nasriy, nazmiy va dramatik) matn tahliliga alohida e'tibor berishi zarur. Tahlil jarayonida o'quvchilar badiiy asardan berilgan parchani o'qish, mazmunini o'zlashtirish, qahramonlarga tavsif berish

bilan cheklanib qolmay, balki asar qahramoni ruhiy olamiga xos nozik tuyg'ularni, lirik qahramon tabiatidagi milliy o'ziga xoslikni, asardagi asosiy axloqiy-ma'naviy muammolarning sabablarini tushuna olishi, asar qahramoni kechinmalaridagi ziddiyat sabablarini anglashi va unga munosabat bildirishi, badiiy asar tilini tushunishi, ijodi o'rganilgan adiblarning adabiyot rivojiga qo'shgan hissasini anglay bilishi lozim. Buning uchun o'qituvchi har bir darsni pedagogik va axborot texnologiyalari asosida qiziqarli tashkil etishga erishmogi kerak bo'ladi. Ma'lumki, "O'tkan kunlar", "Kecha va kunduz", "Qutlug' qon" romanlari asosida filmlar yaratilgan bo'lib, o'qituvchi dars jarayonida ushbu filmlarning mavzuga mos o'rinlaridan lavhalar ko'rsatish orqali o'quvchilarga bilim, ko'nikma va malakalarni osonroq egallash imkoniyatini yaratadi. Bunday darslarda o'quvchilarning faolligi oshadi, har bir berilgan savol va topshiriqlarni tez va to'g'ri bajarishga harakat qiladi, guruhlarda ishlaydi, taqdimotlar qiladi, bahslashadi, to'g'ri xulosa chiqarish malakasiga ega bo'ladi. Zamonaviy darslar o'tish orqali o'quvchilarda DTSda belgilangan bilim, ko'nikma va malakalar shakllanadi, natijada o'quvchilar egallagan BKMLarini nafaqat ichki va tashqi nazorat ishlarida, balki hayotda ham bemalol qo'llay oladi.

Yuqorida qayd etilgan mavzular yuzasidan darsliklarda keng tahliliy materiallar berilgan. Shunday ekan, darslikda berilgan matn bilan ishlash, u yuzasidan kerakli bilim, ko'nikmani o'quvchida shakllantirish o'qituvchi zimmasidagi asosiy vazifalardan biridir. Bunga erishish uchun, avvalo, o'qituvchi o'z ustida tinmay ishlashi, kasbiy mahoratini oshirishi, darslarda axborot va ta'lim texnologiyalari, multimedia, elektron darsliklardan o'rinli va unumli foydalanishi, har bir dars ustida jiddiy ishlashi, unga atroflicha tayyorgarlik ko'rishini muhim ahamiyatga ega. Darsning, qiziqarli bo'lishiga erishishda ko'rgazmalilik tamoyiliga amal qilishning o'rni katta. Darslikka kiritilgan matnlar ustida bahs yuritish orqali o'quvchilarni mustaqil va asosli fikr yuritishga undash, o'quvchilarda olgan bilimlarini xotirada uzoq saqlash va uni hayotga tatbiq etish malakasini shakllantirishga yordam beradi. Sinfidagi past o'zlashtiruvchi o'quvchilarga e'tiborli bo'lishi, ular bilan individual va guruh holida ish olib borish ham ularda o'ziga ishonchni, bilim olishga intilishni qo'llab-quvvatlaydi.

"Takrorlash – bilimning onasidir" shioriga amal qilish orqali o'quvchilarni o'z darslariga qiziqitira olishi, joriy, oraliq nazorat ishlarini o'tkazishda barcha o'rganilgan o'quv materiallarini qamrab olishga erishish samaradorlikni ta'minlovchi alohida omildir. Shuningdek, o'quvchilarning darsga tayyorgarligini, uy vazifalarini muntazam bajarib borishini, darslardagi faol ishtirokini, darslikdan tashqari qo'shimcha materiallardan foydalanishini ham nazorat qilib borish darkor. Negaki o'quv mashg'uloti ikki tomonlama yondashuvni talab etadi. Shundagina kutilgan bilim samaradorligiga erishish mumkin.

Mahmuda VALIYEVA,

Yunusobod tumanidagi 274-maktabning
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,
Xalq ta'limi a'lochisi

UQUV QAYDA BO'LSA, ULUG'LIK BO'LAR

Darsning mavzusi: Harakat nomi
(6-sinf, I-chorak)

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarga fanlararo integratsiya orqali fe'lining harakat nomi shakli haqida bilim berish;

– xalq maqollari, darslikdagi mashqlarni bajarish orqali o'quvchilarga axloqiy tarbiya berish; ularda bilim olish, Vatanga muhabbat tuyg'ularini kuchaytirish;

– o'quvchilarda mustaqil fikrlash, amaliy mashqlardan xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish.

Darsning usuli: interfaol, guruhlarda ishlash.

Darsning jihozi: kompyuter, rangli rasmlar, flipchart qog'oz, marker, tarqatmalar, badiiy adabiyot va darsliklar.

Darsning borishi: Dastlab o'quvchilar 3 guruhga bo'linadi. Birinchi guruh **“Ma'rifat”**, ikkinchi guruh **“Zakovat”**, uchinchi guruh **“Adolat”** deb nomlanadi. Uy vazifasi tekshirib baholanadi. O'qituvchi yangi mavzuga o'tishdan avval o'quvchilarni ma'naviy qo'llab-quvvatlash va o'z kuchiga ishonchni mustahkamlash maqsadida kichik dam olish daqiqasi o'tkazib olishi maqsadga muvofiq:

– Aziz o'quvchilar, bir zum ko'z'laringizni yuming. Tasavvur qiling, siz hozir go'zal tabiat qo'ynidasiz. Atrofdan baland tog'lar, sof havodan nafas olyapsiz. Qarang, yoningizda buloq suvi. Hovuchingizni oching, suv to'ldiring, maza qilib iching. Sezyapsizmi, bilaklaringizga kuch yog'ilib kelyapti. Siz oddiy o'quvchi emas, bo'lg'usi olim, yozuvchi, fan arbobisiz. Bugungi darsda sizdan kuchli, aqlli, hozirjavob o'quvchi yo'q. Shundaymi, endi ko'z'laringizni oching. Barmoqlaringiz chiroyli yozishi uchun mashq bajaring.

Yangi mavzu 1-topshiriqni bajarishdan boshlanadi:

Quyidagi fe'llarni tarkibiy qismlarga ajratib, ular ishtirokida gap tuzing va qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganini ayting.

Slayd orqali fe'llar ko'rsatiladi:

Yozmoq, yozish, yozuv; o'qimoq, o'qish, o'quv; olmoq, olish, oluv.

Guruh a'zolariga vaqt ajratiladi, ular hamkorlikda javoblarni oq varaqa yozishadi, so'ng taqdimot o'tkaziladi.

“Ma'rifat” guruhi: Yoz+moq, yoz+ish, yoz+uv so'zlarida yoz — fe'l asosi, -moq, -ish, -uv — qo'shimchalar.

Savodli va bexato yozmoq — bizning vazifamiz.

Chiroyli yozishni o'rganish.

Insonning fe'l-atvorini uning yozuvidan ham bilish mumkin.

1-gapda yozmoq — ega, 2–3-gapda esa yozishni, yozuvidan to'ldiruvchi vazifasida kelgan.

“Zakovat” guruhi: O'qimoq, o'qish, o'quv so'zlarida o'qi — fe'l asosi, -moq, -sh, -v — qo'shimchalar.

Ko'p o'qimoq va o'rganmoq kerak.

A'lo o'qish burchimiz, sarf etamiz kuchimiz.

Maktabimizda o'quv mashg'ulotlari o'z vaqtida o'tadi.

Ushbu gaplarda o'qimoq, o'qish, o'quv mashg'ulotlari ega vazifasida kelgan.

“Adolat” guruhi: olmoq, olish, oluv so'zlarida ol — fe'l asosi, -moq, -ish, -uv — qo'shimchalar.

Olmoqning bermog'i bor.

O'z vaqtida yomon ishlarning oldini olish foydadan holi emas.

Oluv olmoq so'ziga ma'nodoshdir.

1-gapda olmoq — aniqlovchi, 2–3-gapda esa olish, oluv — ega vazifasida kelgan.

Shundan so'ng o'qituvchi “Aqliy hujum” usuli orqali “Sizningcha, topshiriqdagi so'zlar fe'limi? Ular ish-harakatni bildiradimi? Fe'l asoslariga qo'shilgan qo'shimchalar fe'l yasayaptimi?” kabi savollarni o'rta tashlaydi.

“Ma'rifat” guruhi a'zosi: yozmoq, yozuv, yozish so'zlari fe'l emas.

“Zakovat” guruhi a'zosi: bu so'zlar ish-harakatni bildirmaydi.

“Adolat” guruhi a'zosi: -moq, -(u)v, -(i)sh qo'shimchalari fe'l yasamaydi.

O'qituvchi: Demak, 1-topshiriqdagi so'zlar fe'lining otga xoslangan shakli bo'lib, ular harakat nomi deyiladi. Harakat nomi fe'l asoslariga -(i)sh, -(u)v, -moq qo'shimchalarini qo'shish yo'li bilan yasaladi. Harakat nomi zamon va shaxsni ko'rsatmaydi.

Misollar keltiriladi va mumtoz adabiyotdagi -mak qo'shimchasi harakat nomi yasashi tushuntiriladi.

Yangi mavzuni mustahkamlash uchun 128-mashq o'quvchilarga bajartiriladi va ularga axloqiy tarbiya beriladi. Masalan,

O'qi...(moq) — koni foyda.

Vatanni sev...(mak) iymondandir.

“Izlanuvchan va topqirmiz” o'yini. Bunda **“Ma'rifat”** guruhi a'zolari “Vatan tuyg'usi”, **“Zakovat”** guruhi a'zolari “Botanika”, **“Adolat”** guruhi a'zolari esa “Konstitutsiya olamiga sayohat” darsliklaridan harakat nomi ishtirok etgan gaplarni topib flipchart qog'oziga yozishadi. So'ng har bir guruhdan bir o'quvchi doskaga javoblarni yopishtirib, gaplarni o'qib beradi.

“Ma'rifat” guruhi a'zosi:

“Arka” qadimiy so'z bo'lib, olimlarning aytishicha, lotinchada yoy, arabchada qavs, o'zbek tilida darvoza kabi ma'nolarni bildiradi.

Yot-begona kuchlardan Vatanimiz hududlarini, ma'naviy hayotimizni daxlsiz saqlash, ularni ko'z qorachig'idek asrash oson emas.

TA'LIMI

Bu gapda aytish, saqlash, asrash harakat nomi bo'lib, ular *-sh, -ish* qo'shimchalari orqali yasalgan.

Fanlararo hamkorlikni ta'minlash maqsadida darsga "Vatan tuyg'usi" fani o'qituvchisini taklif qilib, Mustaqillik maydonidagi "Ezgulik arkasi", Buxoro, Samarqand, Qashqadaryodagi "Registon", "Oqsaroy" arkalari haqida so'zlab berishni yo'lga qo'yish yoki slaydlar, rangli rasmlar orqali arkalarni ko'rsatish bilan mavzu mustahkamlanadi, shuningdek, o'quvchilarda tarixiy obidalar bilan faxrlanish, ularni asrash tuyg'ulari kamol topib boradi. Xuddi shu kabi bu mavzuni botanika yoki huquq fani o'qituvchisi bilan ham o'tish mumkin.

"Zakovat" guruhi a'zosi:

Mevalarni faqat pishganda terib olish kerak.

Nishning o'sishi uchun oziq moddalar zarur.

Bu gaplarda harakat nomi — olish, o'sish. Har ikkalasi *-ish* qo'shimchasi bilan yasalgan.

"Adolat" guruhi a'zosi:

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida yashash huquqi 24-moddada mustahkamlab qo'yilgan: "Yashash huquqi har bir insonning uzviy huquqidir. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og'ir jinoyatdir".

Qonunni ishlab chiqish, muhokama qilish, qabul qilish va amalga kiritish qat'iy protsedurasi qonunchilik jarayoni deb ataladi. Har bir inson yashash, erkinlik va shaxsiy daxlsizlik huquqiga egadir.

"Konstitutsiya olamiga sayohat" darsligidan olingan ushbu jumalarda yashash, suiqasd qilish, ishlab chiqish, muhokama qilish, qabul qilish, kiritish kabi nazorat nomlari bor.

"Mantiqiy fikrlaymiz" o'yini orqali *-sh, -ish* bilan yasalgan har qanday so'z harakat nomi bo'lolmasligi uqtiladi. Guruh a'zolaridan uch nafariga 3 ta kartochka beriladi va ular harakat nomi ishtirok etgan gapni topishlari kerak bo'ladi.

1-kartochka

Darslikning kirish qismida ma'naviyat xazinasini haqida to'xtalib o'tilgan.

Xonaga ruxsatsiz kirish odobdan emas.

2-kartochka

Momaqaldir, chaqmoq, yomg'ir — tabiat hodisasi.

Birovni birovga chaqmoq — eng yomon illat.

3-kartochka

Turmush tashvishlaridan ortib o'zgalarga ham yordam berguvchilar ko'p.

O'qish oson, uqish qiyin.

Har uchala kartochkadagi faqat 2-gapda harakat nomi borligi aytiladi, *chaqmoq* so'zi omonim ekanligiga e'tibor qaratiladi, *turmush, tashvish* so'zlari asos bo'lib, ular qismga ajratilmasligi, harakat nomi emas, ot – so'z turkumi ekanligi guruh a'zosi tomonidan aytib tahlil qilindi yoki o'qituvchi sharhlab beradi.

"Biz topqirmiz" o'yini. Bunda guruhlarga topishmoqli topshiriq slayd orqali beriladi.

1-slayd

O'qish, olqish, qurilish,

Chiqish, qamish, muyulish.

So'zlarda bor *-sh, -ishlar,*

Ularni kim izohlar?

"Ma'rifat" guruhi a'zosi o'qish, qurilish, chiqish — harakat nomlari; *olqish, qamish, muyulish* so'zlari esa ot – so'z turkumi ekanini aytadi.

2-slayd:

-sh ham -v qo'shimchalar,

Harakat nomin yasar,

Qachon bu qo'shimchalar

Ulg'ayib -uv, -ish bo'lar?

"Zakovat" guruhi a'zosi: harakat nomi qo'shimchalari undosh bilan tugagan fe'l asosiga *-ish, -uv* tarzida qo'shiladi. Masalan, *bor+ish, kel+ish, bil+uv* kabi. Lozim siza har tilni biluv ona tilidek.

3-slayd:

-moq, -v, -uv, -sh, -ish,

Chaqqon qo'shimchalarmish.

Kimdir misol aytarmish,

To'g'ri javob toparmish.

"Adolat" guruhining a'zosi: *yozmoq, saylov, boruv, o'qish, ko'rish.*

Guruhlarga mustaqil ish topshiriladi: quyidagi hikmatli so'zlarni daftaringizga yozing va harakat nomi qo'shimchalarini aniqlang. Qaysi so'z omonim ekanligini toping.

Oldiga kelganni yemak hayvonning ishi,

Og'ziga kelganni demak nodonning ishi.

Demak, ish boshlanadi.

Uquv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar,

Bilim kimda bo'lsa, buyuklik bo'lar.

Ilm o'lchovi — aql,

Zehn o'lchovi — naql.

"Ma'rifat" guruhi a'zosi: 1-gapdagi *yemak, demak — yemoq, demoq* harakat nomlari. Mumtoz adabiyotda *-moq* qo'shimchasi *-mak* tarzida ishlatilgan. Demak – omonim so'z. "Og'ziga kelganni demak" da *aytmoq* ma'nosida, 2-gapda esa *demak* kirish so'z bo'lib kelgan.

"Zakovat" guruhi a'zosi: "Uquv" da *-uv* harakat nomi qo'shimchasi, *uqmoq* fe'lidan yasalgan.

"Adolat" guruhi a'zosi: *O'lchov – o'lchamoq* fe'lga *-v* qo'shimchasi qo'shilgan, a unlisi o'ga aylangan.

Darsda har bir topshiriq uchun rag'bat yoki jarima kartochkalari berib boriladi. Eng ko'p rag'bat kartochkasi olgan guruh g'olib deb topiladi. O'quvchilarga esa "Eng faol o'quvchi", "Eng hozirjavob o'quvchi", "Eng bilag'on o'quvchi" nishonlari beriladi.

Darsni o'qituvchi Abdurauf Fitratning ushbu fikrlari bilan tugatishi o'quvchilarda ilmga muhabbatni yanada oshirishi bilan ahamiyatlidir.

O'qituvchi: "Har bir millatning taraqqiyoti uchun ilm asosiy sababdir. Chinakam ilm sohibi bo'lish esa kishidan sab-ru toqat talab etadi. Bir odamning saboti buyuk bir millatni isloh etishga qodir. Isloh etuvchilar toifasi uchun sabotdan bo'lak asl qurol yo'q". Shunday ekan, har biringiz sabot va chidam bilan ilm o'rganing.

Uyga vazifa: 131-mashq va harakat nomi qatnashgan 4 ta maqol topib yozib kelish.

Ra'no ABSALOMOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
qoshidagi 2-sonli akademik litseyi
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

KIM KO'P O'QISA, U KO'P BILADI

Darsning mavzusi:

Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlari.

(7-sinf, I chorak.)

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarga olmoshning tuzilishiga ko'ra turlari yuzasidan ma'lumot berish, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish;

– o'quvchilarda olmosh so'z turkumiga doir matnlar asosida Vatanga muhabbat, o'z xalqiga, uning tarixiga hurmat tuyg'usini shakllantirish;

– o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.

Darsning turi: aralash dars.

Darsning usuli: muammoli vaziyat, tadqiqot, "Aqliy hujum", "Kim topqir?", "Ko'rsatkichlar" usuli.

Darsning jihozi: darslik, markerlar, A 4 formatli qog'ozlar, karton qog'ozlar, stiker (yopishqoq qog'oz).

Darsning borishi:

Dars uy vazifasini so'rashdan boshlanadi. Uyga vazifa sifatida "Mustaqillik yillarida o'zbek tilining rivoji" mavzusida matn tuzish berilgan edi. Uyga berilgan topshiriqni so'rashda "Xotira mashqi" o'yinidan foydalanish mumkin. Bunda bir o'quvchi uyga berilgan matnni ovoz chiqarib o'qiydi. Boshqa o'quvchilar esa matndagi olmoshning ma'no turiga oid bo'lgan so'zlarni ilg'ab olib, eslab qolishga harakat qilishadi. Matnning ma'lum qismi o'qib bo'lingandan so'ng ziyrak o'quvchi eslab qolgan olmoshlarni ma'no turlari bo'yicha tasnif qilib beradi. Uyga topshiriqni tekshirish shu tariqa davom etadi. Ziyrak va hozirjavob o'quvchilar rag'batlantirib boriladi.

O'tilgan mavzu – "Olmoshning ma'no turlari" mavzusini mustahkamlash maqsadida olmoshning ma'no turlariga oid so'zlar yopishqoq qog'ozlar (stiker)ga yozilib, har bir o'quvchiga beriladi va ushbu qog'ozlarda yozilgan olmoshning turli ma'no guruhiga oid so'zlarni doskada oldindan tayyorlangan jadvalga joylashtirish talab etiladi.

Masalan, *bu, men, shu, har kim, allaqaysi, hech narsa, kimdir, o'z, kim, nima* va h.k. O'quvchilar topshiriqni bajarib bo'lishgandan so'ng doskada quyidagi ko'rinish hosil bo'ladi:

Gumon olmoshi	Ko'rsatish olmoshi	Kishilik olmoshi	Belgilash olmoshi	Bo'lishsizlik olmoshi	O'zlik olmoshi	So'roq olmoshi
allaqaysi	bu	men	har kim	hech kim	o'z	kim
qandaydir	shu	biz	har bir	hech narsa	o'zi	nima
kimdir	mana bu	ular	hamma	hech nima	o'zing	qanday

Yangi mavzu bayoni:

Yangi mavzu bayoni o'quvchilarga "Aqliy hujum" usuli orqali quyidagi savollarni berish bilan boshlanadi:

1. To'g'ri yozish qoidalari tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi?

2. Qanday so'zlar qo'shib yoziladi?

3. Qanday qo'shma so'zlar ajratib yoziladi?

4. Ajratib yozilsa, nega qo'shma so'z deyiladi?

5. Qanday so'zlar juft so'zlar deyiladi?

6. Qanday so'zlar takroriy so'zlar deyiladi?

7. Qanday so'zlarga sodda so'zlar deyiladi?

O'quvchilar savollarga ilgari o'zlashtirgan bilimlari asosida javob berishadi.

O'quvchilarning javoblari o'qituvchi tomonidan umumlashtiriladi.

So'ng o'quvchilarga darslikda berilgan 81-mashqdan olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlarini mustaqil ravishda aniqlash vazifasi topshiriladi.

Masha bajarib bo'lingach, sinfning umumiy o'zlashtirilishi hisobga olinib, olmoshlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'lishi misollar asosida tushuntiriladi.

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida quyidagi "Kim topqir?" usulidan foydalanish mumkin. Bunda olmoshning ma'no va tuzilishiga ko'ra turlari ishtirok etgan gaplar yozilgan tarqatma materiallar o'quvchilarga beriladi.

Ular doskada tayyorlangan jadvalda olmoshlarning ma'no turi va tuzilishiga ko'ra turi kesishgan joyga quyidagi "●" belgisini qo'yishlari kerak bo'ladi.

Gaplar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Dunyoda hamma narsa: aql, idrok, go'zallikning chegarasi bor, faqat ahmoqlikning chegarasi yo'q (belgilash olmoshi, sodda olmosh).

2. Yig'ilishda hech kim gapirmadi (bo'lishsizlik olmoshi, qo'shma olmosh).

3. "Hamma-hammasiga o'zim aybdorman", – dedi ona ko'zlari yoshga to'lib (belgilash olmoshi, takroriy olmosh).

4. Adolat bilan undan-bundan gaplashib o'tirdik (ko'rsatish olmoshi, juft olmosh).

5. Shu-shu undan darak yo'q emish (ko'rsatish olmoshi, takroriy olmosh).

6. Mana shu qo'shig'ingiz menga yoqdi, – dedi Latofat (ko'rsatish olmoshi, qo'shma olmosh).

7. Xulq har kim o'z qiyofasini ko'rsatadigan ko'zgudir (belgilash olmoshi, qo'shma olmosh).

8. Uning chehrasida faqat tashvish emas, allaqanday qo'rquv ham bor edi (gumon olmoshi, sodda olmosh).

9. Endi yig'lamaslikka o'z-o'zimga so'z berdim (o'zlik olmoshi, takroriy olmosh).

10. Kim ko'p o'qisa, u ko'p biladi (so'roq va kishilik olmoshi, sodda olmosh).

11. "Yuzta siz-bizdan, bitta jiz-biz yaxshi", – dedi O'ktamjon kulib (kishilik olmoshi, juft olmosh).

12. Yana nima-nima deysiz (so'roq olmoshi, takroriy olmosh).

13. Sizni bir kishi yo'qlab keldi (gumon olmoshi, qo'shma olmosh).

O'quvchilar gaplarni o'qib, olmoshning ma'no va tuzilishiga ko'ra turini aniqlab, jadvalga joylashtirish-gandan so'ng doskada quyidagi ko'rinishdagi jadval hosil bo'ladi:

	Ko'rsatish olmoshi	Kishilik olmoshi	Belgilash olmoshi	Bo'lishsizlik olmoshi	Gumon olmoshi	O'zlik olmoshi	So'roq olmoshi
Sodda		•	•		•		•
Qo'shma	•		•	•	•		
Juft	•	•					
Takroriy	•		•			•	•

Shundan keyin o'quvchilarga: "Yuqoridagi jadvaldan foydalanib olmoshlarning qo'llanishi haqida qanday xulosa chiqarish mumkin?" – deya savol beriladi.

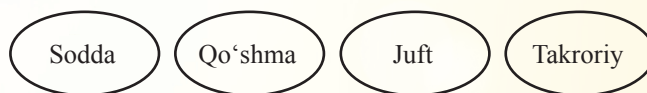
O'quvchilarning fikr-mulohaza va xulosalari eshitib bo'lingach, o'qituvchi umumlashtiradi:

– Demak, qo'shma holda ko'rsatish, belgilash, bo'lishsizlik olmoshlari, juft holda ko'rsatish va kishilik olmoshlari, takroriy holda esa ko'rsatish, belgilash, so'roq olmoshlari qo'llanar ekan.

Darslikdagi 81–84-mashqlar yozma tarzda bajar-tiriladi.

O'quvchilarning o'tilgan mavzu bo'yicha bi-lim, ko'nikma va malakalarini aniqlash maqsadida "Ko'rsatkichlar" usulidan foydalanish maqsadga mu-vofiq.

Bu usulda har bir o'quvchining qo'lida oldindan tayyorlangan olmoshning tuzilishiga ko'ra turlariga oid quyidagi ko'rsatkichlar bo'ladi:

O'qituvchi olmoshning tuzilishiga ko'ra turlari ishtirok etgan gaplarni o'qiydi. O'quvchilar har bir gap o'qilgach, gapda ishtirok etgan olmoshning tuzilishiga ko'ra turini ziyraklik bilan aniqlab, tegishli ko'rsatkichni ko'tarishadi. O'qituvchi nihoyatda hushyorlik bilan o'quvchilarni kuzatib, o'rni kelganda xatolarni tuzatib boradi.

Gaplar quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. U berilgan vazifani sidqidildan bajardi.
2. Shu-shu qaytib kelmadi.
3. Hech qachon rozi bo'lmayman, – dedi onasi.
4. Bilim boylik, uning boshqa boyliklardan farqi bor.
5. Ular undan-bundan gaplashib ketishdi.
6. Baxtni har kim o'zicha tushunadi.
7. Mana shu gapingiz juda ma'qul.
8. Do'sti hech narsa demay ketishga chog'landi.

Dars so'nggida faol o'quvchilar baholanadi.

Uyga vazifa sifatida darslikdagi 85-mashq beriladi.

Saodatxon ERKABOYEVA,

Andijon viloyati Asaka tumanidagi 57-umumta'lim maktabining ingliz tili fani o'qituvchisi

A HEALTHY CHILD (1-sinf, qo'shimcha dars)

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarga sog'lom turmush tarziga oid so'zlarni ingliz tilida ayta olishni o'rgatish;

– o'quvchilar ongiga sog'lom turmush tarzini sing-dirish;

– o'quvchilarda axloqiy fazilatlarini rivojlantirish.

Darsning jihozi: mavzuga oid so'zlarga bog'liq nar-salar-realiyalar, kompyuter va "A Healthy Child" mavzu-sidagi Power Point Prezentsiya va slayddagi rasmlar-dan tarqatma materiallar.

Tayanch so'z va iboralar: healthy lifestyle, healthy food, to do morning exercises, to wash hands, to brush the teeth, fast food.

Darsning borishi:

Warm up activity (2 minutes). The teacher asks the pupils how 2014 year is named in L1: – *Bolalar, aytinglar-chi, 2014-yil qanday nomlandi?*

Answer: 2014-yil – *Sog'lom bola yili, deb nomlandi.*

Then the teacher says: *2014 is the year of healthy child.* Here the teacher may show a picture describing a healthy child. The teacher says "a healthy child" several times and asks the learners to repeat it.

Pre-activity (13 minutes)

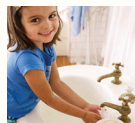
1) Brainstorming: The teacher asks a question in L1: How can we be healthy? – *Bolalar, qani aytinglar-chi, sog'lom bo'lishimiz uchun nimalar qilishimiz kerak?*

Answers: *Qo'llarimizni yuvishimiz kerak, tishlarimiz-ni tozalashimiz kerak, badantariya qilishimiz kerak.*

2) Presentation: The teacher shows a Power Point Presentation on the theme "A Healthy Child" and introduces the vocabulary of the lesson: *to wash hands, to brush the teeth, to do morning exercises, to eat a healthy food, no fast food, not much sweets and chocolates.* The teacher shows the Presentation two times. While showing the slides the teacher can give some information about these activities. The teacher tells the

learners which one is good and necessary, and which one is bad and the learners should avoid them.

To wash hands

To do morning exercises

To brush the teeth

To eat a healthy food

Not much sweets and chocolates

No fast food

While – activity (13 minutes). The teacher gives the learners pictures from the slides and asks them to show their picture when they see the same picture while

watching the presentation for the third time and say their pictures in English. For example: to eat a healthy food, to do morning exercises, to brush the teeth and etc...

Post – activity (17 minutes).

1) Playing a game: The class will be divided into 3 groups and the teacher invites 2 volunteers from each group. All things describing good and bad habits for healthy lifestyle are on the table and volunteers one by one come to the table with closed eyes and take any things from the table. Then they will open their eyes and say which activity these things belong to. For example: *toothpaste – to brush the teeth; a ball – to do morning exercises; a soap – to wash hands....* If the pupil can not say the thing, another pupil from the group can give the answer. The group will get a point if its participant gives the right answer. If they can not, the other pupils from other groups can give the right answer and get an extra point. The group with more points is the winner of the game.

2) Evaluation: The teacher announces the winner group and congratulates them. Then the teacher should get a feedback of the lesson from the class. Here the teacher shows pictures with good habits and then pictures with bad habits, and asks the learners to say them in English.

3) Homework: The teacher asks the learners to draw any pictures for healthy lifestyle with definitions in English.

Hikmatxon MIRZAYEVA,

Uchqo'rg'on tumani 15-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

X. TO'XTABOYEVNING "SARIQ DEVNI MINIB" ASARI

(6-sinf, I chorak)

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: X.To'xtaboyev hayoti va ijodi yuzasidan olingan bilimlarni mustahkamlash, o'quvchilarni asar matni va mazmuni bilan tanishtirish;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilardagi insoniy fazilatlarini tarbiyalash, ilm olishning afzalligini tushuntirish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning mustaqil fikrlash doirasini kengaytirish.

Darsda foydalaniladigan usullar: "Refleksiya", "Sinkveyn".

Darsda qo'llaniladigan jihozlar: tarqatma materiallar, rangli suratlar, "Sehri qalpoqcha" badiiy filmi tasviri tushirilgan disk, videoprojektor, kompyuter.

Darsning borishi:

Dastlab o'quvchilar "Ziyokor", "Ilm nuri", "Ma'rifat", "Ma'naviyat" guruhlariga bo'linadi.

O'tilgan mavzu mazmuni	Men uchun yangi ma'lumotlar	Bu so'zlarni eshitgandim, lekin to'liq ma'lumotga ega emasdim	Faoliyatimda qo'llashim mumkin bo'lgan jihatlar
X.To'xtaboyev bugungi o'zbek adabiyotining yetakchi vakillaridan biridir. U 1932-yil Farg'ona viloyatining Katta Tagob qishlog'ida tug'ilgan. Bobosi Erkaboy va buvisi Roqiya bibilarning tarbiyasida o'sadi. O'qituvchi, ilmiy bo'lim mudiri, maktab direktori lavozimida ishlagan. 12 yil davomida turli gazetalarda faoliyat yuritgan, hozirjavob, qalami o'tkir jurnalist sifatida elga tanilgan.	X.To'xtaboyev asarlari: "Omonboy va Davronboy sarguzashti", "Sariq devni minib", "Sariq devning o'limi", "Besh bolali yigitcha", "Qasoskorning oltin boshi", "Yillar va yo'llar", "Shirin qovunlar mam-lakatida", "Mungli ko'zlar", "Jannati odamlar".	Biz adibning "Sariq devni minib" asari haqida dastlabki ma'lumotga ega edik. Bu asarning 24 tilga tarjima qilinganligini bilib oldik.	Adib hayot yo'lini o'rganish orqali biz o'zimiz uchun ijodkorlik, intiluvchanlik kabi jihatlar zarurligini o'rgandik. Bilim olgan insongina yuqori natijalarga erishishi mumkinligini tushunib yetdik.

O'tilgan mavzu "Refleksiya" (Kechagi kunni aks ettirish) usuli orqali o'quvchilar yodiga solinadi. Bunda har bir guruhga mavzu yuzasidan topshiriq beriladi.

"Ziyokor" guruhiga: X.To'xtaboyevning hayot yo'li haqida so'zlang.

"Ilm nuri" guruhiga: Adib asarlari haqida ma'lumot bering.

"Ma'rifat" guruhiga: Adib asarlari haqida qanday dastlabki ma'lumotlarga ega edingiz?

"Ma'naviyat" guruhiga: Adib hayot yo'lidagi qaysi jihatlarni o'z faoliyatingizda ham qo'llashingiz mumkin?

Har bir guruh a'zolari o'zlariga berilgan savollarga o'zaro fikrlashgan holda javob beradilar. Yozma berilgan javoblar o'qituvchi tomonidan jadvalga joylashtiriladi.

Yangi mavzu bayoni:

Dastlab darslikdagi "Sariq devni minib" asarining II bobi o'quvchilar tomonidan navbat bilan o'qib chiqiladi. Bunda o'quvchilar Hoshimjonning buvisi aytib bergan sehrli qalpoqni qidirishga bel bog'laganligi haqidagi ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Nihoyat Hoshimjon qishloqning bir chetida joylashgan tashlandiq uydan qalpoqchani topib olgach, uning sarguzashtlari boshlanadi. Bu sarguzashtlar bayoni bilan o'quvchilar video-proyektor orqali namoyish etiladigan "Sehrli qalpoqcha" badiiy filmi vositasida tanishadilar. Filmdan asarning eng ahamiyatli o'rinlari namoyish etiladi.

So'ng o'quvchilarning asarda ilgari surilgan g'oyalarni qay darajada o'zlashtirganliklarini bilish maqsadida "Sinkveyn" mashqi o'tkaziladi. Bu mashqni bajarish uchun o'quvchilarga 5 qatorlik oq she'r yozish topshirig'i beriladi: Bunda 1-qatorda yozilgan bitta so'z ot turkumiga, 2-qatordagi 2 ta so'z sifat yoki aniqlovchiga oid, 3-qatordagi 3 ta so'z fe'lga mansub bo'lishi, 4-qatordagi 4 ta so'z shu yerda aytilayotgan voqea-hodisaga munosabatni ifodalashi, 5-qatordagi 1 ta so'z (besh qatorda jami 11 ta so'z) 1-qatordagi so'zga ma'nodosh bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi. O'quvchilar shart bilan tanishib chiqishgach, o'z jamoalari bilan fikrlashgan holda mashqni bajaradilar.

"Ziyokor" guruhi javobi:

– Biz asarni o'qish va film namoyishi orqali **kitob** so'ziga e'tibor qaratdik.

Kitob –

Badiiy, ilmiy,

O'rgatadi, o'ylatadi, tarbiyalaydi.

Kitob – eng yaqin do'st,

Oftob.

Asar qahramoni Hoshimjon kitob o'qishni yoqtirmas edi. Lekin kitob o'qimasdan hech qanday bilimga ega bo'lish mumkin emas.

"Ilm nuri" guruhi javobi:

– Biz asarni o'qish va film namoyishi orqali **bilim** so'zini tanladik va uni quyidagicha izohlaymiz:

Bilim –

Siyosiy, iqtisodiy,

Ulug'laydi, yuksaltiradi, e'zozlaydi.

Bilimli kishi xor bo'lmas.

Ilm.

Asar qahramoni Hoshimjon o'qimay turib agronom, shoir, o'qituvchi bo'lmoqchi edi. Lekin bilim olmay turib hech bir kasbni egallay olmaymiz.

"Ma'rifat" guruhi javobi:

– Guruhimiz a'zolari bilan fikrlashgan holda **aql** so'zini tanladik. Bu so'zning izohi va asar bilan bog'liq jihatlarni quyidagicha tahlil qilamiz:

Aql –

O'tkir, teran,

Boyitadi, yaratadi, hayratlantiradi.

Aql kishiga kunda kerak.

Zehn.

Asar qahramoni Hoshimjon sehrli qalpoqcha yordamida aqlli bo'lmoqchi edi. Lekin ilm olmay turib haqiqiy aql egasi bo'la olmaymiz.

"Ma'naviyat" guruhi javobi:

– Guruh a'zolari o'zaro fikrlashgan holda **tajriba** so'zini tanladik:

Tajriba –

Ilg'or, foydali,

Izlantiradi, intiltiradi, sinaydi.

Tajriba muvaffaqiyat sari yetaklaydi.

Tadqiqot.

"Sariq devni minib" asari qahramoni Hoshimjon sehrli qalpoqcha yordamida ulg'ayadi. Lekin u hayotiy tajribaga ega emas edi. Shuning uchun bir qancha xatoliklarga yo'l qo'yadi.

O'qituvchi: O'quvchilar, siz "Sariq devni minib" asarini o'qish va shu asar asosida olingan "Sehrli qalpoqcha" badiiy filmi ko'rish orqali kitob, bilim, aql, tajriba tushunchalariga e'tibor berdingiz va to'g'ri xulosa chiqardingiz. Demak, biz kitob o'qish orqali bilimga, bilim orqali aqlga, hayotiy tajribalarga ega bo'lmasak, o'z oldimizga qo'ygan maqsadlarimizga yetisha olmaymiz. Biz doimo ilm olishga intilishimiz zarur.

So'ng tezkor savol-javob o'tkaziladi:

1. "Sariq devni minib" asari qahramonlarining xususiyatlarini sanang.

2. Hoshimjonning qaysi xislatlari sizga ma'qul keldi?

3. Hoshimjon qanday qilib "ulg'aydi"?

4. Hoshimjon Soraxon folbin va uning o'g'li Mirobid-dinxo'janing nayranglarini qay yo'sinda fosh qildi?

5. Bosh qahramonning hozirjavobligiga misollar keltiring.

6. Hoshimjonning "agronomlik kashfiyoti" haqida gapiring.

O'quvchilar savollarga javob berishgach, darsdagi ishtirokiga ko'ra baholanadi.

Uyga vazifa: "Sariq devni minib" asarini o'qish, asar qahramonlarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish.

SHAKLDOSH, MA'NODOSH VA ZID MA'NOLI SO'ZLAR

O'quvchilar so'zning shakli va ma'no munosabatiga ko'ra turlariga oid ma'lumotlarni 5-sinfda o'rganishgan. 6-sinfda o'tiladigan takrorlash darsida esa o'quvchilar bilimidagi bo'shliqlarni aniqlash va to'ldirish, mavzu haqida yanada chuqurroq bilim berish, shakldosh, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar bo'yicha bilimlarini mustahkamlash ko'zda tutiladi. Shu ma'noda o'qituvchi dars jarayonida turli interfaol usullardan unumli foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Quyida ana shunday o'yinlardan ayrimlarini havola etamiz.

"Bilimlar oroliga sayohat" o'yini. Bunda o'qituvchi orol manzarasi, ya'ni uchta kema, daraxtlar, qirg'oq va dengiz tasviri tushirilgan plakatni doskaga ilib qo'yadi. Guruhlardagi o'quvchilar o'z kemalarida bilimlar oroliga sayohatga chiqishadi. Ular oroldagi **"Savol-javob"** va **"Davom ettir"** bekatlarida to'xtab, undagi shartlarni bajarishi lozim.

"Savol-javob" deb nomlanuvchi birinchi bekatda o'quvchilardan quyidagi savollarga guruh bilan kelishgan holda javob berish talab qilinadi:

1. Sinonim so'zlar deb nimaga aytiladi? Misollar keltiring.
2. Qanday so'zlarni antonim so'zlar deymiz? Misol keltiring.
3. Omonim so'zlarga ta'rif bering va misollar keltiring.

Savollarga to'g'ri javob bergan guruh **"Davom ettir"** bekatiga yo'l oladi. Bu bekatda o'quvchilar bosh qismi berilgan maqollarning qolgan qismini mustaqil ravishda topishlari kerak bo'ladi.

Maqollar:

1. Avval o'yla, (keyin so'yla)
2. Baxilning bog'i ... (ko'karmas)
3. Dangasaning ishi bitmas, (yoz kelsa ham qishi bitmas)
4. Do'sting ming bo'lsa ham oz, (dushmaning bir bo'lsa ham ko'p)
5. Do'stsiz boshim – (tuzsiz oshim)
6. Ota-ona (oltin qanot)
7. Yaxshilik qilsang yashir, (yaxshilik ko'rsang oshir)
8. Yaxshi niyat – (yarim mol)
9. Yaxshi so'z jon ozig'i, yomon so'z – (bosh qozig'i)

Bekatlardagi shartlarni a'lo darajada bajargan guruh g'olib deb e'lon qilinadi va rag'batlantiriladi.

"Ilmga parvoz" o'yinida o'qituvchi havo sharining maketidan foydalanadi. Unda to'rt tomon mavjud. 1-tomonida kirish eshigi bo'lib, qolgan uch tomoniga konvertlarga joylashtirilgan uchta shartning nomi yoziladi. Har bir guruh quyidagi bekatlarda uchtadan shartni bajarishlari kerak: **1-bekat "O'zingni sinab ko'r"**, **2-bekat "Boshqotir"**, **3-bekat "Kamalak jilosi"**.

"O'zingni sinab ko'r" bekatida quyidagi test savollari beriladi:

Sinonim so'zlar berilgan qatorni toping.

- A) yorishmoq-ochilmoq, nafziyon
B) xursand-xushvaqt, yaroqli-layoqatli
D) sayoz-chuqur, xulq-axloq

Qaysi qatorda antonim so'zlar berilgan?

- A) yangi-eski, to'g'ri-egri
B) tejamkor-isrofgar, g'ala-ba-zafar
D) tayyor-muhayyo, jahlg'azab

Takabbur-kantar so'zlari o'zaro ... so'zlardir.

- A) sinonim
B) omonim
D) antonim

Ikkinchi bekatda o'quvchilarga antonim, sinonim va omonim so'zlar beriladi. Ular ushbu so'zlar yordamida ta'sirchan va mazmundor gaplar tuzishlari kerak. Masalan, **aqli, es-hushli: Buvijonim menga har doim aqli, es-hushli qiz bo'lg'in, deb nasihat qiladilar.**

Uchinchi **"Kamalak jilosi"** deb nomlanuvchi bekatda esa o'quvchilarga oldingi bekatda tuzgan gaplari asosida kichik matn yoki hikoya tuzish topshiriladi. Qaysi guruh barcha shartlarni bosqichma-bosqich a'lo darajada bajarsa, o'sha guruh g'olib sanaladi.

Dars yanada qiziqarli, o'quvchilar faolligi yuqori bo'lishi uchun mavzu doirasida quyidagi turli boshqotirmalarni yechishni ham tavsiya etish mumkin:

	1	S					
	2	I					
3		N					
	4	O					
5		N					
	6	I					
	7	M					

1. **Asta** so'zining sinonimi.
2. **Birinchi** so'zining sinonimi.
3. **Yoqimli** so'zining sinonimi.
4. **Taniqli** so'zining sinonimi.
5. **Katta** so'zining sinonimi.
6. **Go'zal** so'zining sinonimi.
7. **Kichik** so'zining sinonimi.

Navbatdagi topshiriqda o'quvchilarning antonimlar yuzasidan egallagan bilim va ko'nikmalari sinab ko'riladi.

Antonim boshqotirma

				1			Antonim boshqotirma
				2			
				3			
				4			
				5			
6							

1. Qora so'zining antonimi.
 2. Qish faslining aksi, ya'ni eng issiq fasl.
 3. ... siz odamning mevasiz daraxtdan farqi yo'q. (Nuqtalar o'rniga dushman so'zining antonimini toping).
 4. ... gapirding. Yaxshi gap, diqqat e'tibor har qanday doridan kuchli ekan (O'. Umarbekov). (Nuqtalar o'rniga noto'g'ri so'zining zid ma'nosini topib, qo'ying).
 5. ...lik muhtojlik eshigidir. (Nuqtalar o'rniga ishchan so'zining antonimini toping).
 6. Kuz fasli. Shamollar mayin, ... esadi (Oybek). (Nuqtalar o'rniga noxush so'zining zid ma'nosining munosibini qo'ying).
- “Jadvalli labirint” o'yini. Bunda o'quvchilar 4-us-tundagi so'zlar qaysi so'zning antonimi ekanligini topish va raqamlar orqali belgilashi kerak bo'ladi.

T/r	So'z	Javob	Antonimi
1.	Yaxshi	5	Achchiq
2.	Oq	7	Yaqin
3.	Shirin		Xunuk
4.	Chiroyli		Semiz
5.	Uzoq		Yomon
6.	Og'ir		Qisqa
7.	Baland		Qora
8.	Keng		Tor
9.	Uzun		Yengil
10.	Ozg'in		Past

INGLIZ TILIDAGI IDIOMATIK QO'SHMA SO'ZLAR

Ma'lumki, har qanday tilning lug'at boyligida qo'shma so'zlar alohida o'rin tutadi. Mazkur so'zlar tilga muayyan jozibadorlik baxsh etadi va nutqning bo'yoqdor bo'lishini ta'minlaydi. Tilshunoslikka oid ayrim manbalarda “Qo'shma so'zlarda xalqning tarixi, ma'naviyati, urf-odatlar va an'analari aks etadi, ular o'zida milliy madaniylikni ifoda etadi”¹, deb qayd qilinadi. Jumladan, G.O. Vinokur har bir til o'rganuvchi shaxs o'zi o'rganayotgan tilda so'zlashuvchi xalq madaniyatini bilish zaruriyatini his etishini ta'kidlaydi.² Haqiqatan ham, har qanday xorijiy tilni o'rganishda o'rganilayotgan tilda so'zlashuvchi xalq madaniyati bilan tanishishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolada idiomatik qo'shma so'zlarning ingliz va o'zbek tilidagi qiyosiy tahlili haqida so'z yuritiladi.

Qo'shma so'zlar – barcha tillarda bir butun leksik ma'no ifodalaydigan, ya'ni bir murakkab tushuncha va grammatik struktura tomonidan yaxlitligi, fonetik jihatdan butunligi bilan xarakterlanadigan so'zlardir. Shuning uchun ular grekcha “idioma” – (maxsus xususiyat) termini bilan ataladi. Bunday so'zlarni so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. Ayrim tadqiqotlarda idiomatik qo'shma so'zlar leksikolizatsiyalashgan so'z birikmalariga tenglashtiriladi. Jumladan, A.A.Reformatskiyning ta'kidlashicha, leksikolizatsiyalashgan so'z birikmasi har bir jamiyatning hududiy va davriy, ma'lum bir voqea-hodisalar bilan bog'liq xususiyatlarga ega bo'lgan hodisa hisoblanadi.³

Qo'shma so'zlar dunyodagi barcha tillarda mavjud, ularning o'ziga xos semantikasi, yasaliş usullari, izohlanishi kabi bir qator xususiyatlari har bir tilda turlicha aks etadi. Biroq qo'shma so'zlarning komponentlari orasida botiniy semantik aloqa bo'lsa-da, zohiriy grammatik aloqa yaqqol ko'zga tashlanmaydi. Shu bois xorijiy tillarni o'rgatishda, xususan, ingliz tili ta'limida qo'shma so'zlarning shu kabi xususiyatlarini qiyoslab o'rganish ularning izomorfik va allomorfik xususiyatlarini namoyon etishga yordam beradi.

Qo'shma so'z ma'nosi uning komponentlari ma'nolarining yig'indisidan ko'ra ko'proq, kengroq ma'noga ega. Idiomatik qo'shma so'zlarning eng muhim belgilaridan biri uning komponentlari ma'noviy yig'indisi denotativ ma'nosini bevosita qamrab olol-

masligidadir. Shu bois o'quvchi-talabalarni idiomatik qo'shma so'zlardan og'zaki va yozma nutqda qiyinchiliksiz amaliy foydalana olishga o'rgatishda idiomatik qo'shma so'zlar haqida muayyan nazariy bilimlarga ega bo'lish maqsadga muvofiq.

Idiomatik qo'shma so'zlarni og'zaki va yozma nutqda qo'llashni o'rgatishda quyidagi uch bosqichdan foydalanishni samarali deb hisoblaymiz:

- so'zning zohiriy (tashqi) yasaliş shaklini o'rgatish;
- so'zning botiniy (ichki) ma'nosini tushuntirish;
- kontekstda idiomatik qo'shma so'zlarni to'g'ri qo'llashni mashq qildirish.

Idiomatik qo'shma so'zlarning zohiriy shaklini o'rgatishda ularning yasaliş jarayoni, ya'ni strukturasini nazarda tutiladi, chunki bunday qo'shma so'zning har bir komponenti uning mazmunini belgilab beradi. Bu o'rinda qayd qilish kerakki, qo'shma so'zning tuzilishi qancha qisqa va sodda bo'lsa, uning mazmuni shunchalik mavhum bo'ladi.

Masalan: **Gold-digger** – idiomatik qo'shma so'zining izohi:

– *A person who tries to extract money from people, in particular a woman who strives to marry a wealthy man.*

– *Hayotda pul va boylik uchun turmush quradigan insonlar, asosan ayollar (manfaatparast).*

Ex: Nicole's boyfriend so fat and ugly but he has lots of money, she is a gold digger.

Ushbu idiomatik qo'shma so'zning ikkinchi asosiy komponenti “**digger**” o'zining “qazuvchi” ma'nosini qisman saqlab qolgan. Mazkur idiomatik qo'shma so'zning birinchi komponenti esa majoziy ma'noda “boy-badavlat kishi” “**gold**” komponentida o'z ifodasini topgan.

Idiomatik qo'shma so'zlarning botiniy shaklini o'rgatishda ularning yasaliş jarayonida berilgan ifodaning qaysi ma'nosi aktuallashishiga ahamiyat beriladi.

Masalan: **Ladybird** – idiomatik qo'shma so'zining izohi:

– *A small insect that has a round red or yellow bright colour body with small black spots on it.*

– *Kichkina, qizil yoki sariq rangga ega bo'lgan hasharotlardan biri (xonqizi).*

(Davomi 38-betda.)

Guljamila A'ZAMXO'JAYEVA,

Toshkent shahridagi 105-umumiy o'rta ta'lim maktabining
oliy toifali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

ONA TILIM — JON-U DILIM

Til bayramining 25 yilligiga bag'ishlab o'tkaziladigan tadbir ssenariysi

Maktab zali va sahnasi gullar, sharlar, allomalar, adiblarning o'zbek tili haqidagi dono so'zlari, xalq hikmat-maqollari, shuningdek, o'quvchilarning 21-oktabr – o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgan kuniga bag'ishlab tayyorlagan devoriy gazetalari bilan bayramona bezatilgan.

Zal bo'ylab tantanali kuy yangraydi. Sahnaga tadbir rahbari, tadbirni olib boruvchi – qiz va yigit chiqib kelishadi.

O'qituvchi:

– Dunyo ishi sho'x mavjanadir ona tilimda,
Har bir so'zi yuz ma'noli durdona tilimda.
Izhor ko'ngil chog'i ipak tovlanadir ul,
Jang lahzalari g'olib-u mardona tilimda.

1-boshlovchi:

– Do'stlarning shirin davrasida shir-u shakardir,
Har jilvasi bir gulxan-u gulxona tilimda.
Bor unda Navoiy ruhi-yu, unda Bobur bor,
Har shevasi bir qasr ila koshona tilimda.

2-boshlovchi:

– Dunyodagi bor ilm-u hunar unda jilobaxsh,
So'ngsiz xazina, qomus-u afsona tilimda.
Keng bu jahon ichra turar nom-u nishonli,
Qo'sh daryo aro o'zbek-u Farg'ona tilimda.

(Jumaniyoz Jabborov)

O'qituvchi: – Assalomu alaykum, aziz mehmonlar, hamkasblar va o'quvchilar!

1-boshlovchi: – Assalomu alaykum, hurmatli mehmonlar va ustozlar!

2-boshlovchi: – Assalomu alaykum, qadrlil maktabdoshlar!

O'qituvchi: – Bu yil ona tilimizga Davlat tili maqomi berilganiga yigirma besh yil to'ldi. Yurtimiz bo'ylab ushbu muborak sana shodiyonasi kezmog'ida.

Shu munosabat bilan barchangizni chin qalbimizdan tabriklab, ona tili bayramiga bag'ishlangan tadbirimizni ochiq deb e'lon qilaman.

Maktab o'quvchilar xori O'zbekiston Respublikasining Davlat madhiyasini musiqa jo'rligida ijro etishadi.

O'qituvchi: – O'zbek tili – tillarning genealogik tasnifiga ko'ra turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub. U morfologik tasnifiga ko'ra agglutinativ tildir.

Tarixan turli ilmiy manbalarda eski o'zbek tili «turkiy», «turkcha», «chig'atoy tili» singari nomlar bilan atalgan. Xususan, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk shoir va mutafakkirlar o'zlari ijod qilgan tilni «turkiy», «turk», «turkcha» deb atab, bu tilni boshqa turkiy tillardan alohida ajratib ko'rsatgan.

Po'lat Mo'min so'zi, Alisher Rasulov va Alisher Eshonxo'jayev musiqasi asosida yaratilgan «Qadim o'zbek xalqidirmiz» qo'shig'ini musiqa jo'rligida bir o'quvchi qiz ijro etadi. O'yinchi qizlar raqsga tushishadi.

O'qituvchi: – Azizlar, bugungi tadbirga ko'pgina mehmonlarni taklif etganmiz. Hozirgi so'zni hurmatli tilshunos olim (ismi-sharifi aytiladi)ga beramiz.

Tilshunos olim: – V–VIII asrlarga mansub qadimgi turk runik yozuvi – turkiy xalqlar uchun mushtarak obida hisoblangan «O'rxun–Enasoy» tosh bitiklari; qadimgi turkiy adabiy til davrida yaratilgan, ya'ni turkshunoslik ilmining asoschisi, qomusiy olim, alloma Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'otit-turk» («Turkiy so'zlar devoni», XI asr) va mutafakkir, turkigo'y shoir Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» («Saodatga yo'llovchi bilim», XI asr) kabi so'z san'atining nodir qomusiy asarlari O'rta Osiyo turkiy xalqlarining umumiy adabiy tili namunalari bo'lishi bilan birga o'zbek xalqi tilining ham dastlabki yozma yodgorliklaridir.

Turkiy tilshunoslikning maxsus fan sifatida shakllanishida Mahmud Koshg'ariyning xizmati katta. Olim «Devon-u lug'otit-turk» asari bilan qiyosiy-tarixiy tilshunoslikka asos soldi.

Eski o'zbek adabiy tilining shakllanishi XIV asr oxiri va XV asrga to'g'ri keladi. Bu davr adabiy tilining rivojlanishida ulug' alloma Alisher Navoiyning ham ilmiy, ham amaliy xizmati, adabiy ijodi muhim o'rin tutadi. O'zbek adabiy tilining shakllanishida Rabg'uziy, Xorazmiy, Qutb, Sayfi Saroyi, Atoiy, Sakkokiy, Xo'jandiy, Yaqiniy, Lutfiy singari adiblar o'z ijodlari bilan muhim o'rin tutgan bo'lsa, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy bu tilning boy imkoniyatlarini dunyo ahlini lol qoldirgan qator asarlari orqali ko'rsatib berdi.

O'zbek tilini ilmiy-qiyosiy o'rganish, asosan, Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn» («Ikki til muhokamasi», 1499) asaridan boshlan-

gan. Alisher Navoiy ushbu asarida o'zbek (turkiy) tilini fors tiliga qiyoslash asosida uning fonetik, leksik va grammatik sohalarida rivojlangan til ekanligini nazariy jihatdan asoslab, chog'ishtirma tilshunoslikka ilk bor asos soldi.

Hazrat Navoiy muqoyasa uchun keltirgan yuzta turkiy (o'zbek) fe'lining aksariyati o'zbek tilida hozirgacha iste'molda bo'lib kelmoqda.

Mumtoz musiqa sadosida g'azal mulkining sultoni Alisher Navoiy siymosining timsoli sahnada namoyon bo'ladi.

Alisher Navoiy: – Ey, jondan aziz ona xalqim! Men butun umrimni va ijodimni insoniyatning baxt-saodati uchun bag'ishladim. Bor kuchimni mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatishga qaratdim. Barchaga yaxshilik, ezgulik ulashdim. Ona tilimiz rivojiga o'z hissamni qo'shdim, uni himoya qildim va madh etdim. Asarlarimda mazkur tilning jozibasi qanchalar qudratga ega ekanligini, boshqa tillardan kam joyi yo'qligini, aksincha, uning o'ziga xos mavqega egaligini isbotlab berdim.

So'z jon gulshanining muattar nasimi, hatto ko'ngil dengizining bebaho gavharidir.

Inson jismi bir gulshan bo'lsa, til uning xushovoz bulbulidir.

Odam tili tufayli barcha maxluqotdan afzal va tili tufayli bir-biridan ham ustun.

Tilga ixtiyorsiz, elga e'tiborsiz.

Chin so'z – mo'tabar, yaxshi so'z – muxtasar.

Tilni ko'ngil xazinasining qulfi, so'zni uning kaliti deb bil.

Qadrli farzandlarim, ushbu hikmatlarimni yodingizda tuting. Muqaddas Vataningizni, xalqingizni va, albatta, sizga onadek aziz bo'lgan ona tilingizni seving, asrang, ardoqlang va uning rivojiga o'z hissangizni qo'shing. (*Alisher Navoiy sahnadan chiqib ketadi.*)

1-boshlovchi: – Darhaqiqat, hazrat Alisher Navoiy bobomiz o'zbek adabiyotini yuksaklarga ko'tardi. Navoiydan so'ng ushbu an'ana Bobur, so'ng XIX asr oxiri XX asr boshlarigacha Munis, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy va boshqa ko'plab yozuvchi, shoirlar ijodida izchil davom etdi.

XX asr boshlarida adabiy tilni xalq tiliga yaqinlashtirish an'anasi Fitrat, Behbudiy, Avloniy, Qodiriy, Cho'lpon asarlari tilida o'z aksini topdi.

2-boshlovchi: – Hozirgi o'zbek adabiy tili eski o'zbek adabiy tilining davomchisi sifatida XX asrning birinchi choragida qarluq-chigil, qipchoq, o'g'uz kabi uchta til birligi sifatida shakllanib, murakkab dialektal tarkibi bilan ajralib turadi. Unda uchta asosiy lahja guruhi bor. Bular: qarluq-chigil lahjasi; qipchoq lahjasi; o'g'uz lahjasi.

O'zbek tilining lahjalari orasida, odatda, qarluq-chigil lahjasi va uning tarkibiga kiruvchi shevalar o'zbek adabiy tilining tayanch shevalari hisoblanadi.

1-boshlovchi: – O'tgan asrning birinchi choragidan ta'lim tizimida «Ona tili» predmetining alohida fan sifatida o'qitilishi, ommaviy axborot vositalarining aholi o'rtasida keng tarqalishi xalq shevalarining adabiy tilga yanada yaqinlashuviga, hozirgi o'zbek adabiy tili vazifa doirasining kengayishiga olib keldi.

2-boshlovchi: – Lekin sho'ro davrida olib borilgan noto'g'ri til siyosati oqibatida sobiq ittifoq hududidagi

rus bo'lmagan xalqlar milliy-adabiy tillarining, jumladan, o'zbek tilining turli sohalaridagi vazifa imkoniyatlari nihoyatda cheklandi. Ilmiy tadqiqot ishlari rus tilida bajariladigan, dissertatsiyalar shu tilda yoziladigan va yoqlanadigan bo'ldi.

1-boshlovchi: – Yuzaga kelgan bunday ahvol, ilg'or ziyolilar o'rtasida norozilik kayfiyatining tug'ilishiga, milliy g'urur, milliy iftixor hissining toptalishiga olib keldi. Nihoyat, xalq istak-irodasi, talabi hisobga olingan holda 1989-yil 21-oktabrda mamlakatimiz rahbari tashabbusi bilan O'zbekiston Respublikasining «Davlat tili haqida»gi qonuni qabul qilinish, unda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining rasmiy hujjatlari yuritiladigan, rivojlanish istiqboli qonun bilan belgilangan tilga aylandi.

Sahnaga jajji o'g'il-qizlar milliy libosda chiqib, «Ona tili» haqida she'r aytishadi.

1-o'quvchi: – O'zbek tilim – o'z tilim, Qadr-u g'urur – so'z tilim.

O'zligim borlig'ini

Tug' etgan – ko'z-ko'z tilim.

2-o'quvchi: – O'zbek tilim – hur tilim, Tafti otash – nur tilim.

Navoiyning ziyosi –

Kanglumda shuur tilim.

3-o'quvchi: – O'zbek tilim – tan tilim, Jonimdagi man tilim.

Qadim ajdodlar ruhini –

Aylagan Vatani tilim.

Uchala o'quvchi: – O'zbek tilim – o'z tilim.

(Ikrom Otamurod)

O'quvchilar Iqbol Mirzo so'zi, Bahrullo Lutfulayev musiqasi asosida yaratilgan «Bugun bayram, o'ynaymiz» qo'shig'ini musiqa jo'rligida ijro etishadi. Jajji o'g'il-qizlar raqsga tushishadi.

2-boshlovchi: – Mustaqil O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 4-moddasida: «O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir. O'zbekiston Respublikasi o'z hududida istiqomat qiluvchi barcha millat va elatlarning tillari, urf-odatlar va an'analari hurmat qilinishini ta'minlaydi, ularning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi», deb bayon etilganki, mamlakatimizda yashaydigan barcha millat va elat vakillari bilan ayni paytda tinch-totuv, do'st-inoq, yagona maqsad yo'lida qo'lni qo'lga berib yashab kelmoqdamiz.

Prezidentimizning ta'biri bilan aytganda, «O'zbek tili mustaqil davlatimizning bayrog'i, gerbi, madhiyasi, Konstitutsiyasi qatorida turadigan qonun yo'li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi».

1-boshlovchi: – 1995-yil 21-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 6-sessiyasida «Davlat tili haqida»gi qonunning yangi tahriri qabul qilindi. Qonunning 23-moddasida O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnoma matnlari davlat tilida va ahdlashuvchi tomonning tilida yozilishi ta'kidlanadi. Bu modda o'zbek tilining jahon miqyosidagi rasmiy davlat tili sifatida e'tirof etilishi, vazifa doirasining kengayishi va nu-fuzining ko'tarilishini ta'minladi.

Sho'ro davrida «eskirgan» deb iste'moldan chiqarib tashlangan so'zlar Istiqlol tufayli yana o'z tilimiz

xazinasidan joy oldi. Hozirda o'zbek tili lug'atiga yangi yangi so'zlar kirib, so'z boyligimiz ko'payib, rivoj topmoqda.

2-boshlovchi: – Shu munosabat bilan o'zbek tilining davr talabiga javob beradigan ko'p jildli izohli lug'atini tuzish va chop etish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori asosida O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida tuzilib, nashr etildi.

Mustaqillik yillarida korxon va muassasalarda ish yuritishning o'zbek tilida olib borilishi, shuningdek, o'zbek tilida ko'plab badiiy va ilmiy adabiyotlar, ommaviy gazeta va jurnallarning nashr etilishi o'zbek tilining yanada rivojlanishiga, ijtimoiy vazifasining kengayishiga olib kelayotganini aks ettiruvchi hujjatli kinolavha proyektor orqali ekranda ko'rsatib turiladi.

Dildora A'zamova so'zi, Gulnora Qo'chqorova musiqasi asosida yaratilgan «O'zbekimdan aylanay» qo'shig'ini musiqa jo'rligida o'quvchilar ijro etadi. Raqqosa qizlar o'yinga tushishadi.

O'qituvchi: – Ona tili mazkur tilning egasi bo'lgan xalqning tarixi, madaniyati, urf-odat, ma'naviyati hamda san'atini bilish, o'rganish vositasi hamdir. Til va millat, til va xalq, til va shaxs, til va tafakkur bir-biridan ajralmas tushunchadir.

Tilimiz maqol va hikmatli so'zlarga juda boy. Qani bolajonlar, sahnaga marhamat!

(Sahnaga bir necha o'quvchilar chiqishadi.)

Hozir men dono xalqimiz tomonidan til va so'z haqida yaratilgan maqollarning boshlanishini aytaman, sizlar esa uni davom ettirishingiz kerak.

O'qituvchi: – Bug'doy noning bo'lmasin,...

1-o'quvchi: – ...Bug'doy so'zing bo'lsin!

O'qituvchi: – Shirin so'z –...

2-o'quvchi: – ...shakardan shirin.

O'qituvchi: – Achchiq til – zahri ilon,...

3-o'quvchi: – ...Chuchuk tilga jon qurbon.

O'qituvchi: – Oshning ta'mi tuz bilan,...

4-o'quvchi: – ...Odamning ta'mi so'z bilan.

O'qituvchi: – Yaxshining so'zi – qaymoq,...

5-o'quvchi: – ...Yomonning so'zi – to'qmoq.

O'qituvchi: – Yaxshi so'zga quloq sol,...

6-o'quvchi: – ...Yomon so'zga uloq sol.

O'qituvchi: – To'g'ri aytdingiz, barakalla.

1-boshlovchi: – Til aloqa vositasi ekan, so'z insonning daraja va kamolini, ilm va fazilatini o'lchab ko'rsatadigan tarozidir. Har bir millat o'zligi, uning ona tili va adabiyotida namoyon bo'ladi.

(Sahnaga atlas ko'ylakda o'quvchi qiz chiqadi.)

O'zbek tili: – Men o'zbek tiliman! Buyuk shoir va alloma Navoiy bobom meni o'z asarlari bilan hurmatga, e'zozga sazovor etdi. Agar ona tilini bilsangiz, millatdoshingiz dilidagini bilgan bo'lasiz. Shuning uchun ona tilini hurmat qiling, asrang, avaylang.

Tangrim inoyati – oppog'im tilim,

Hur xonadonim – charog'im tilim.

Bog'lar turfa-turfa qush bilan go'zal,

Turfa qushlar aro sayroqim tilim.

(Azim Suyun)

O'qituvchi: – Ona tili millatning ijodiy qudrati, aqliy salohiyatini doimiy ravishda qayrab turadi, bu

qudrat-u salohiyatni ona tilisiz tasavvur etish mushkul.

Aziz o'quvchilar, hozir bir necha o'quvchilarni sahnaga taklif etamiz. *(O'quvchilar sahnaga chiqishadi.)*

Men hozir sizlarga grammatik topishmoq aytaman, sizlar esa ushbu topishmoqning javobini tez aytishingiz lozim.

– Ikki so'z qo'shni, inoq,

Oralarida tayoq?

Javob: Juft so'zlar.

– Ma'nosida bor sanash,

O'lchash hamda raqamlash?

Javob: Son so'z turkumi.

– Almashadi ot bilan,

Almashadi son bilan.

Sifat bilan almashar,

Otlar kabi turlanar?

Javob: Olmosh so'z turkumi.

– Ma'nosidan anglashilar harakat,

Harakatdan kelar sog'liq, barakat?

Javob: Fe'l so'z turkumi.

– Bilag'on, ziyrak so'zlar,

Tilimizda ko'p ular.

Ishning tez, sekin, qachon

Bo'lishini bildirar.

Topsin sezgir bolalar

Ular qanaqa so'zlar?

Javob: Ravish so'z turkumi.

– Tugal mazmun bildirar,

So'ngida nuqta bo'lar?

Javob: Gap.

– Kuchin qilib safarbar,

Hammaga berar xabar?

Javob: Darak gap.

– Hammaga berib buyruq,

G'oz turadi kerilib?

Javob: Buyruq gap.

To'g'ri va tez javob topgan o'quvchilar aniqlanadi va ular maktab ma'muriyati tomonidan rag'batlantiriladi.

Abdulla Oripov so'zi, Anor Nazarov musiqasi asosida yaratilgan «O'zbekiston» qo'shig'ini bir o'g'il va qiz musiqa jo'rligida ijro etishadi. Qizlar raqsga tushishadi.

1-boshlovchi: – Ona tili inson kamolotini ta'min etadigan, uni aqlan va ruhan harakatga keltiradigan benazir kuchdir. Bu haqda Prezidentimiz: «Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi», – deb ta'kidlaganidek, darhaqiqat, u bizning go'dakligimizdanoq jajji qalbimizga, qon-qonimizga onajonimiz tomonidan aytilgan allalar-u ertaklar orqali singdirilib boriladi.

2-boshlovchi: – Ona tilim – onajonim tili bu,

Beshikdanoq singgan jon-u quloqqa.

El-u yurtim, xonumonim tili bu,

Qadimlikda o'xshar ona tuproqqa.

Bobolardan bizga meros, ezgu til,

Avlodlarga xazinayi bebaho.

Qalbimizga, jonimizga ko'zgu til,

Bu dunyoga bergay hali ko'p daho...

(Mirtemir)

1-boshlovchi: – Azal-azaldan ota-bobolarimiz o'z ona tilini puxta bilish bilan birga yana bir necha tillarni

ham o'rganishgan. Bu esa boshqa millat vakillari bilan muloqot qilishda ularga asqotgan. Axir, dono xalqimiz «Til bilgan el biladi», deb bejiz aytgan.

Mamlakatimiz butun dunyo bilan keng miqyosli hamkorlikka kirishayotgan bugungi kunda til bilish muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun yurtimizda xorijiy tillarni o'rganishga ham keng imkoniyatlar yaratilgan.

2-boshlovchi: – Darhaqiqat, ayni vaqtda yoshlarning bir necha xorijiy tillarni egallab, dunyoga chiqayotgani va erishayotgan yutuqlarini ko'rib xursand bo'lamiz, ular bilan faxrlanamiz.

Ona tilini puxta bilish milliy ma'naviyat, o'zlik ifodasi bo'lsa, boshqa tillarni o'rganish, bilish esa madaniyat belgisidir.

O'z tilini asrab-avaylagan xalq o'zligini, g'ururini asrab-avaylagan bo'ladi. Bu haqda Yurtboshimiz: «Biz ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan bebaho boylarning vorislari sifatida ona tilimizni asrab-avaylashimiz, uni boyitish, nufuzini yanada oshirish ustida doimiy ishlashimiz zarur», – deya ona tilimizning qanchalik ahamiyati buyukligini ta'kidlagan.

O'qituvchi: – Haqiqatan ham ona tili inson hayotida beqiyos ahamiyatga ega. Aziz bolajonlar, hozir sizlarni ona tili fanidan olgan bilimingizni yana bir bor sinab ko'rish maqsadida bir necha o'quvchilarni sahnaga taklif etamiz. (*O'quvchilar sahnaga chiqishadi.*) Ikki guruhga bo'linamiz (*Oldindan har ikkala guruhga yozuv taxtasi, yozish uchun kerak bo'ladigan materiallar tayyorlab qo'yilishi lozim*).

Birinchi topshiriq. Yozuv taxtasiga shunday so'zlarni yozingki, har ikki tomonidan o'qilsa ham, ma'nosi o'zgarmasin. Yozgan javobingizni hakamlar hay'ati baholab boradi. Topshiriqni bajarish uchun uch daqiqa vaqt beriladi. Shu vaqt ichida kim birinchi, ko'p va to'g'ri javob yoza olsa, o'sha guruh g'olib bo'ladi.

Ikkinchi topshiriq. Bir xil harf bilan boshlanadigan so'zlardan kichik hikoya tuzing va «Tez aytish» bellashuvida o'zingizni bilimdon va chaqqonligingizni ko'rsating.

Topshiriqni bajarish uchun besh daqiqa vaqt beriladi. Belgilangan vaqt tugagach, o'yin to'xtatiladi. G'olib guruhlar aniqlanadi va ular maktab ma'muriyati tomonidan rag'batlantiriladi.

O'qituvchi: – Til – xalqimizning bebaho boyligi, faxri. Shunday ekan, tilimiz sofligi, ravonligi va rivoji uchun har birimiz o'z hissamizni qo'shmog'imiz lozimligini aslo unutmasligimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 12-jild. O'zbek tili. O'zbek tilshunosligi. A. Nurmonov, A. Madvaliyev. T.: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.
2. Alisher Navoiy. Hikmatlar. Nashrga tayyorlovchilar: S. Mutallibov, E. Ochilov. T.: Sharq, 2006.
3. O'zbek xalq maqollari. Yozib olib to'plovchilar: S. Xudoyberganov, M. Afzalov, S. Ibrohimov. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978.
4. Mirtimir. Ona tilim. Tanlangan asarlar, 2-jild, she'rilar. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981.
5. J. Jabborov. Ona tilimda. Saylanma. T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996.
6. A. Suyun. Tilim // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2006-yil 20-oktabr.
7. I. Otamurod. O'zbek tilim – o'z tilim // Ma'rifat, 2011-yil 19-oktabr.
8. R. Sirojiddinov. Grammatik topishmoqlar. T.: O'qituvchi, 1995.
9. E. Shukur. Ona til // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 2013-yil 18-oktabr.
10. G. A'zamxo'jayeva. So'z zargari. T.: Yangi asr avlodi, 2007.

Azizlar, barchangiz til me'yorlari va nutq madaniyatiga hamisha rioya qiling.

1-boshlovchi: – Hikmatlar diyori, o, Ona Tilim, Jonday oqajaksan tomirlarimda.

Sen – ko'nglim mehvari, sen – ruhim yo'li,
Har lahza gullaysan satrlarimda.

2-boshlovchi:

– Agar sen bo'lmasang, qaydadir iqbol,
Ajdodsan, avlodsan, Vatansan, elsan.

Millatni tarixlar ichidan alhol,

Yetaklab o'tgan sen – Onajon Tilsan.

O'qituvchi: – Olamni hijjalab o'rgatgan sensan,
Dillarga tuyg'ular olib kirgan Sen.

Butun bir millatning manglayin silab,
Mangu Ona kabi kulib turgan Sen.

(Eshqobil Shukur)

Ona tilim – onajonim tilisan, onamdek azizsan, jon-u dilimsan, bundan-da chiroy ochib yuksal, yanada kamol top!

Barcha tadbir ishtirokchilari Po'lat Mo'min so'zi, Farhod Alimov musiqasi asosida yaratilgan «Ona tilim – o'zbek tilim» qo'shig'ini musiqa jo'rligida ijro etishadi.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!**Lesson 26 Let's talk about free time!
(Келинг, бўш вақт ҳақида гаплашамиз!)**

Эслатма: *Хурматли журналхонлар! Журналнинг аввалги сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан эътиборингизга ҳавола этилган дарслар давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритган эдик. Қуйида келтирилаётган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни яна бир марта такрорлаб олишингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда бирор дугат бўлишини тавсия этамиз.*

1a Read the phrases and match them with their Uzbek translations.**Example:** *I*

- 1) collect things [kə'lekt 'θiŋz]
- 2) go dancing/fishing/swimming ['gəʊ 'dɑ:nsɪŋ/'fɪʃɪŋ/'swɪmɪŋ]
- 3) go to the cinema ['gəʊ tu ðə 'sɪnɪmə]
- 4) listen to music/CDs ['lɪsn tu 'mju:zɪk/'si:'di:z]
- 5) play football/computer games ['pleɪ 'fʊtbɔ:l/'kəm'pjutə 'geɪmz]
- 6) play the piano ['pleɪ ðə pɪ'ænəʊ]
- 7) read books ['ri:d 'bʊks]
- 8) surf the Internet ['sɜ:f ðə 'ɪntənət]
- 9) take photos ['teɪk 'fəʊtəʊz]
- 10) watch videos/television/sport ['wɒtʃ'vɪdɪəʊz/'telɪvɪʒn/'spɔ:t]

- а) китоблар ўқимок
- б) кинога бормок
- в) нарсалар тўпламок
- г) фотосуратлар олмок
- д) мусика/CD тингламок
- е) видео/телевизор/спорт ўйинлари томоша қилмок
- ё) Интернетда ишламок
- ж) футбол/компьютер ўйинлари ўйнамок
- з) ракс/балиқ ови/сузиш билан шуғулланмок
- и) пианино чалмок

1b Work in pairs. Read and listen to the phrases in 1a.**2a Write three sentences about your hobbies and free time activities.****Example**

On Saturdays I surf the Internet at the Internet café.

2b Now tell your friend about your free time.**Example**

I go fishing with my dad every weekend.

3a Read more phrases and match them with their Uzbek translations.

- 1) once a week/a month ['wʌns ə 'wi:k/ə 'mʌnθ]
- 2) twice a week/a month ['twɑɪs ə 'wi:k/ə 'mʌnθ]
- 3) three times a week/a month ['θri: 'taɪmz ə 'wi:k/ə 'mʌnθ]
- 4) every day/week/month ['evri 'deɪ/'wi:k/'mʌnθ]

- а) ҳафтада/ойда икки марта
- б) ҳафтада/ойда бир марта
- в) ҳар куни/ҳафта/ой
- г) ҳафтада/ойда уч марта

3b Work in pairs. Read and listen to the phrases in 3a.**3c Now use the phrases in 3a to tell your friend how often you do things.****Examples**

I go to the cinema once a week, on Fridays.

I play tennis twice a week, on Tuesdays and Thursdays.

I listen to music every day.

4a Read the grammar rules with your partner.**Грамматик маълумотлар****Present Simple Questions — Оддий ҳозирги замон сўроқ гаплари**

Журналнинг аввалги сонларида сизнинг эътиборингизга ҳавола этилган 24–25 дарсларда барча шахслар (I, you, he, she, it, we, you, they)нинг оддий ҳозирги замон дарак ва инкор гаплари қандай ясалиши ҳақида маълумот берган эдик. Бу дарсда эса оддий ҳозирги замон сўроқ гаплари қандай ясалиши ҳақида сўз юритамиз.

Yes/No questions — „Ҳа/Йўқ“ жавобларини талаб қилувчи умумий сўроқ гаплар

Yes/No („Ҳа/Йўқ“) жавобларини талаб қилувчи оддий ҳозирги замон умумий сўроқ гапини яшаш учун „do“ ёки „does“ кўмакчи феълларидан фойдаланилади. Бунда III шахс бирликдан бошқа барча шахслар учун „do“ кўмакчи феъли, III шахс бирлик учун эса „does“ кўмакчи феълени эгадан олдинга қўйиш билан сўроқ шакл ясалади. III шахс бирлик сўроқ шаклини яшаш учун „does“ кўмакчи феъли эгадан олдинга қўйилганда, асосий феъл „-s“ ёки „-es“ қўшимчасини олмайди. Чунки кўмакчи феъл „does“ III шахс бирликни англатиб турган бир пайтда, яна III шахс бирликни англатувчи бошқа феълга эҳтиёж туғилмайди.

Дарак гап	Умумий сўроқ гап
<i>I know.</i>	<i>Do I know?</i>
<i>You think.</i>	<i>Do you think? (Think you? ЭМАС)</i>
<i>He likes.</i>	<i>Does he like? (Does he likes? ЭМАС)</i>
<i>She remembers.</i>	<i>Does she remember?</i>
<i>It helps.</i>	<i>Does it help?</i>
<i>We want.</i>	<i>Do we want?</i>
<i>They understand.</i>	<i>Do they understand?</i>

Умумий сўроқ гапларга қуйидаги каби қисқа жавоблар (short answers)ни бериш мумкин.

Yes,	I/you/we/they	do.
No,		don't.
Yes,	he/she/it	does.
No,		doesn't.

Wh- questions — сўроқ сўзлар билан бошланувчи махсус сўроқ гаплар

What, when, where, who, why, how, how often, how much, how many, what time каби сўроқ сўзлар билан бошланувчи ва тўлиқроқ жавоб талаб қилувчи сўроқ гаплар махсус сўроқ гаплар дейилади. Бундай сўроқ гапларда аввал сўроқ сўз, кейин „do“ ёки „does“ кўмакчи феъли, ундан кейин эга ва асосий феъл сўз тартибига риоя қилинади.

What do I/you/we/they think? (~~What think I/you...?~~ ЭМАС)

Where does he/she/it/Lucy live? (~~Where lives he/she...?~~ ЭМАС)

How often do I/you/we/they play? (~~How often play I/you...?~~ ЭМАС)

When does he/she/it play? (~~When play he/she/it?~~ ЭМАС)

How much does this cost? (~~How much this costs?~~ ЭМАС)

What time does the train leave? (~~What time the train leaves?~~ ЭМАС)

4b Work in pairs. Listen and repeat the examples in 4a.

5a Write Yes/No questions.

Example

1 Do you play football for your school?

1 you play football for your school?

2 they go fishing?

3 she go to the cinema every weekend?

4 he surf the Internet?

5 you listen to music every day?

5b Work in pairs. Listen and repeat the questions in 5a.

6 Work in pairs. Look at the phrases in 1a. Ask and answer questions.

Example

A: Do you collect things?

B: Yes, I do. I collect stamps. Do you go fishing?

A: No, I don't.

7a Write Wh- questions.

Example

1 What sport do you play?

1 what/sport/you play?

2 how often/you go to the cinema?

3 where/he play football?

4 when/they go swimming?

5 how often/she go dancing?

7b Work in pairs. Listen and repeat the questions in 7a.

8a Write Yes/No and Wh-questions.

Computers: how often?/surf the Internet/
what CD games?

A sport: play a sport?/how often?/where?

Dancing: how often?/when?/where?/go to discos?

Example

How often do you use a computer?

8b Now work in pairs. Ask your partner your questions.

Example

A: How often do you use a computer?

B: Every day.

A: Do you surf the Internet?

B: No, I don't. I haven't got the Internet.

9a Work in pairs. Read the dialogue and translate.

Sue: What do you do in your free time in America?

John: Well, I play football for my school.

Sue: How often do you play?

John: We play once a week, on Saturdays.

Sue: Do you play other sports?

John: Yes, I do. I play tennis with my brother.

Sue: Does he go to your school?

John: No, he doesn't. He goes to university. Do you play sports?

Sue: No, I don't.

John: What do you do in your free time?

Sue: I go to the disco.

John: Does it finish late?

Sue: Yes, about midnight.

John: How often do you go?

Sue: Oh, twice a week, on Fridays and Saturdays with my sister.

John: Does she go to university?

Sue: Yes, she does.

John: Do you have other hobbies?

Sue: Well, I go shopping - that's my hobby!

John: You're crazy! Do you like films?

Sue: Yes, I do.

John: Er, do you want to go to the cinema tonight?

Sue: Yes, I do. I'm free tonight.

9b Now act out the dialogue in 9a.

Қўшимча грамматик машқлар

Yes/No questions

1 Complete the questions with do or does.

- 1Do....I speak English well?
- 2.....you collect things?
- 3.....she surf the Internet?
- 4.....your parents go dancing?
- 5.....Anna do her homework every evening?
- 6.....we buy clothes every week?
- 7.....Andy listen to classical music?
- 8.....they go out every evening?

2 Look at the table. Write Yes/No questions and short answers.

	take photos	play the piano	use a computer	collect stamps
Rashid	✓	×	✓	×
Normat	×	✓	✓	×
Salima	✓	✓	✓	✓
Lola	×	×	✓	×

- 1 Rashid/take photos?
– Does Rashid take photos? – Yes, she does.
- 2 Rashid and Lola play the piano?
– Do Rashid and Lola play the piano? – No, they don't.
- 3 Lola/use a computer?
- 4 Rashid/collect stamps?
- 5 Normat and Lola/take photos?
- 6 Salima/collect stamps?
- 7 Normat and Salima/play the piano?
- 8 Rashid, Normat, Salima and Lola/use a computer?

Wh- questions

3 Complete the questions with the question words: What, How often, Where, When.

- 1 *What*... films do you watch?
Action films.
- 2 does he play the guitar?
In his bedroom.
- 3 sports do you play?
Basketball and tennis.
- 4 do they go swimming?
Once a week.

- 5 does Emma go dancing?
On Friday evenings.

4 Write Wh- questions for these answers.

- 1 I go fishing twice a month.
How often do you go fishing?
- 2 They play football at school.
- 3 I go to bed at 10.30.
- 4 We listen to jazz and rock.
- 5 They eat sandwiches for lunch.
- 6 She does her homework in the sitting room.
- 7 He watches TV every day.
- 8 She gets up at 7.30.

Yes/No and Wh- questions

5a Write Yes/No or Wh- questions for the survey.

FREE TIME SURVEY

- 1 **you/go shopping**
Do you go shopping?
- 2 **Where/you/go shopping?**
- 3 **What/you/buy?**
- 4 **your friend/play sport?**
- 5 **What/he, she/play?**
- 6 **your parents/use a computer?**
- 7 **they/surf the Internet?**
- 8 **How often/you and your family/go out?**
- 9 **Where/you/go?**

5b Answer the survey questions.

6 Look at the table and complete the sentences about Fotima.

Activities	day	week	month	year
1 read the newspaper	1			
2 go to the cinema		1		
3 play tennis			2	
4 go swimming		2		
5 go to a museum				3

- 1 Fotima reads the newspaper once a day.
- 2 She.....
- 3 She.....
- 4 She.....
- 5 She.....

7 Write about these things:

- five things you do every day
- three things you do every week
- two things you do every month

Teaching new language

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **teaching new language**.

We can introduce new language – a grammar structure, a new tense or new vocabulary – in three stages: presenting then practising and finally using the language more freely.

I present the target language in a story or with pictures to make the meaning clear to the students.

Shakir Ahmed,
Afghanistan

I give students lots of controlled practice to help them learn new language.

Joanna, UK

When students are using the language in pairs or groups, I just listen and don't interrupt.

Nery, Mexico

How can we teach new language like these teachers?

There are many ways to present new language. For example, you can use a text, an object, mime, a picture, or a personal story.

- Using a realistic context makes the meaning clear and memorable. For example if you want to teach «should» and «shouldn't» to give advice, you could ask your students what they remember about their first day at school. Then show a picture of child who is going to change schools because his or her family have moved to a different town. What advice can they give to the child?
- Help your students with examples of the **target language**, for example, «You should be friendly». «You shouldn't be late for class». Make suggestions and corrections.
- You can **model** the language and the students repeat like this:
Teacher: «You should be friendly».
Students: «You should be friendly».
Listen and correct pronunciation if necessary.
- Use the board to show spelling or the correct form, for example: «subject + should/shouldn't + bare infinitive». You can ask the students how to write the form or ask questions to check understanding.

Next the students practise the language in a controlled way.

- You could ask students to write advice in pairs for a younger sister preparing for an exam, for example, «You should study a lot...»

Finally students use the new language in **freer activities** such as a discussion, problem solving or role-plays.

- The students could interview each other, giving advice for different situations.
- Move around the class and help only if necessary. Note mistakes and correct them with the class at the end of this activity.

Many teachers find that the present, practise, use method gives them a useful framework for teaching new language.

What do you think?

Helena from Brazil writes:

*I think **drilling** helps with pronunciation. It's like training for a sport, you need to train your tongue muscles, and repetition does that.*

***Choral repetition** makes students feel safe while they are learning new language. Even if their pronunciation is not perfect, they repeat with the group and don't feel exposed.*

Make sure that you have different types of speaking practice in your lessons. Too much drilling is very boring for students!

A classroom activity – Simon says

Play **Simon says** to teach new vocabulary to children and adults. This activity uses physical actions to show meaning in a memorable way.

- Give an instruction; the students do the action if you say, «Simon says...» at the start.
- If you say, «Simon says, touch your nose» or «Simon says, touch your ear» the students must do the action.
- But if you say, «touch your eye» the students don't do this (because you didn't say «Simon says»).
- Begin by doing the actions with the students and gradually they can do them just from listening.
- If anyone does the action without hearing «Simon says» then they are out of the game and have to watch for anyone else making mistakes.

Tip: Adapt the vocabulary for your class, for example you can teach cooking vocabulary (grate some cheese, slice some bread, whisk an egg) to higher levels or action verbs (run, walk, sit) to lower levels.

Glossary

In **choral repetition**, the whole class repeats the teacher's words.

In **controlled practice**, learners practise new language in a limited way.

In **drilling**, students repeat the teacher's words.

In **freer activities**, learners practise English using the target language freely.

Modelling is saying a word or phrase clearly to the class to demonstrate it.

The **target language** is the items of language that the teacher wants the students to learn.

Think about

What new language do you want to teach in your next class?

- How can you present the new language in a realistic context to make the meaning clear and memorable?
- How will the students practise the language in a **controlled** way?
- How will you check understanding?
- What freer activities will your students do to use the language?

Ирода АЗИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети
катта илмий ходим-изланувчиси

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АГРАММАТИК СПОНТАН НУТҚДА ОТЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек тилидаги афазик нутқ илк бор тажрибавий тадқиқ қилинади. Унда Брока афазиясига чалинган икки ўзбекнинг спонтан нутқида от туркумига доир грамматик категорияларнинг қўлланиши бошқа тиллардаги мисолларга қиёслаб таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: нутқ патологияси, афазия, аграмматик афазия, от, келишик, кўплик, эгалик.

Аннотация. В данной статье впервые исследуется узбекская речь в афазии. В ней анализируется воспроизведение грамматических категорий существительного на материале спонтанной речи двух больных с афазией Брока. Анализ показал, что падеж является наиболее уязвимой грамматической категорией в данном виде афазии. В статье данная проблема анализируется на фоне материалов других языков.

Ключевые слова: патология речи, афазия, аграмматическая афазия, существительное, падеж, число, принадлежность.

Annotation. In this article, Uzbek aphasic speech is analyzed experimentally for the first time. Namely, it is devoted to the analysis of use of grammatical categories of Noun in the spontaneous speech of two Uzbeks with Broca's aphasia. The analysis showed that the Case is more vulnerable compared to other grammatical categories of Noun in this type of aphasia. The article discusses the problem on the basis of results of studies in other languages.

Key words: speech pathology, aphasia, agrammatical aphasia, noun, case, plural, possessive aspects.

Нейролингвистикада “аграмматик” сифатловчиси афазиянинг ўзига хос турини ифодалаш учун “аграмматик афазия” бирикмасида қўлланади.¹ “Аграмматик спонтан нутқ” тушунчаси остида, аслида, “аграмматик афазияга чалинган шахсларнинг спонтан нутқи” маъноси тушунилади, қўллашга қулай бўлгани учун қисқартирилиб “аграмматик нутқ” термини жаҳон нейролингвистикасида кенг ишлатилади.² Ўзбек тилшунослигида ҳам ушбу йўналишда илк қадамлар қўйилаётган экан, ушбу терминни мазкур шаклда қўллашни лозим топдик. Демак, аграмматик спонтан нутқ – грамматик қоидалардан чекинган ҳар қандай спонтан нутқ эмас, балки айнан аграмматик афазияга чалинган шахсларнинг спонтан нутқидир. Бу соҳадаги тадқиқотлар ўзбек тилшунослиги учун янги бўлганлиги боис қуйида “афазия”, “аграмматик афазия” ва “нейролингвистика” тушунчалари хусусида қисқача маълумот беришни лозим топдик.

Афазия – инсонда тил малакаси шаклланиб бўлганидан кейин миянинг жароҳат олиши натижасида юзага келадиган лисоний нуқсондир.³ Ана шу жароҳат туфайли киши баъзан тилини йўқотиши ёки нутқий фаолиятини издан чиқариши ҳам мумкин. Лисоний хасталик, яъни афазиянинг ўрганилиши фанда психология, неврология ва тилшунослик фанлари кесмасидаги янги соҳа – нейролингвистиканинг пайдо бўлишига олиб келади. Нейролингвистика нутқий фаолиятнинг онгдаги механизмларини, шунингдек, жароҳат туфайли нутқда пайдо бўладиган ўзгаришларни ўрганади.⁴ Нейролингвистикада афазиянинг бир неча тури фаркланади: Брока афазияси, вернике афазияси, аномик афазия кабилар. Брока афазиясида беморнинг нутқи телеграфик характерга эга бўлади, яъни айтилмоқчи бўлган фикр калит сўзлар ёрдамида ифодаланади, нутқ жуда секин ва норавон бўлади. Вернике афазиясида эса, аксинча, нутқ равон, аммо мантиқсиз бўлади, унда айтилмоқчи бўлган фикрни тушуниб бўлмайди. Аномик афазия нарсаларнинг номларини эслашдаги асосий қийинчилик билан характерланади. Тилшунослик нуқтаи назаридан, кўпинча, Брока афазияси

ёки аграмматик афазия нейролингвистик тадқиқотлар марказида туради. Бу турдаги афазияга чалинган беморлар яхши тушунадилару, аммо фикрларини тўғри ифодалаб бера олмайдилар. Бу уларнинг нутқда грамматик кўрсаткичларни тушириб қолдирилишида кўп кузатилади. Шу сабабли афазиянинг кўриниши “аграмматик афазия” деб юритилади. Бу термин “грамматик” сўзига юнон тилидаги а- инкор маъносини ифодаловчи кўшимчани қўшиш ёрдамида ясалган бўлиб, “нограмматик, грамматик бўлмаган” деган маънони беради.

Нейролингвистик адабиётларда аграмматик афазияга чалинган инсонлар фикрни нисбатан яхши тушуна олса-да, гапирганда қийналиши, нутқ эса одатдагидан секин бўлиши қайд этилади. Тадқиқотларда кўрсатилишича, нутқ тезлигининг пасайишига ёрдамчи сўзларнинг деярли қўлланмаслиги ва феъл туркумига оид сўзларнинг тушириб қолдирилиши кабилар сабаб бўлади. Аграмматик афазияга чалинган беморлар ўқиш, ёзиш, расмни оғзаки ва ёзма номлаш каби машқларни бажаришда феъл туркумига оид сўзларда кўпроқ хато қиладилар.⁵ Феъл-сўзлар билан боғлиқ бу ҳолат туб когнитив универсалиялар орқали тушунтирилади, яъни от-сўзлар, кўпинча, аниқ предметларни аташи, феъллар эса бевосита кузатиб бўлмайдиган ҳаракат демакдир. Турли тиллардаги кузатувларга, асосан, от ва феъл диссоциацияси аграмматик афазиянинг белгиларидан бири сифатида қаралади. Шунингдек, бир қатор тадқиқотлар аграмматик афазияга чалинган шахсларнинг нутқида от ва феъл туркумига оид сўзлар меъёрида ифодалангани қайд этилади.⁶ Аграмматик афазияга чалинган шахс нутқида отларнинг ифодаланишида сўзнинг қўлланиш частотаси, неча ёшда ўзлаштирилганлиги, мавҳум ёки аниқ тушунчани билдириши каби омиллар роль ўйнаши қайд этилган. Мазкур мақолада бу каби омилларни ҳисобга олишнинг имкони йўқ, чунки бунинг учун дастлаб ўзбек тилидаги афазия учун тестлар ишлаб чиқилиши лозим.

Ушбу мақолада афазик нутқ эгаларининг от туркумига хос грамматик категория (келишик, эгалик ва кўплик)лардан қандай фойдаланишига эътибор

қаратилади. Бу масалани ёритиш учун нейролингвистиканинг клиник кузатув методига тегишли интервью тажриба усулидан фойдаланилди ва тажриба натижалари статистик таҳлил қилинди.

Тажриба жараёни тавсифи

Тажриба иштирокчиларига қуйидаги саволлар берилди:

1. Менга касалингиз қандай бошланганини гапириб бера оласизми (афазик иштирокчилар учун)? / Менга бошингиздан кечирган бирор жиддий касаллик ҳақида гапириб беринг (соғлом иштирокчилар учун).

2. Қизиқшларингиз ҳақида гапириб берсангиз.

3. Яқин келажакдаги режаларингиз ҳақида айтиб беринг.

Агглютинатив тилларда спонтан нутқ таҳлили учун 200 та сўздан иборат нутқ парчаси етарли ҳисобланади.⁷ Шунинг учун биз ҳам ҳар бир иштирокчи нутқидан шу ҳажмдаги парчани ажратиб олдик. Саволларга берилган жавоблардан имкон борича тенг миқдордаги сўзларни олиш билан ҳар бир иштирокчи нутқидан 200 сўзли матн ҳосил қилинди ва шу матн таҳлилга тортилди.

Афазик нутқ меъёрий ҳолатдан чекиниш бўлганлиги учун соғлом иштирокчиларнинг нутқи билан қиёслаб статистик таҳлил қилиш афазик нутқнинг ўзига хос жиҳатларини тавсифлаш учун зарурдир. Тажрибада иштирок этган афазик беморларнинг нутқи соғлом иштирокчиларнинг нутқи билан нутқ тезлиги, гапнинг ўртача узунлиги, тўғри тузилган гапларнинг фоизи, феъл ва отларнинг қўлланиш нисбати, тусланган ва тусланмаганлиги, боғламалар, кўмакчи феълли сўз қўшилмаларининг ишлатилиши кабилар қиёсланди.

Тажриба иштирокчилари

Таҳлил аграмматик афазия билан оғриган икки беморнинг нутқини ўн та соғлом инсонларнинг нутқи билан қиёслаган ҳолда амалга оширилди. Беморларнинг бири аёл, бири эркак.⁸ Мазкур беморларни танлашда уларнинг нутқидаги хатолар аграмматик нутққа берилган тавсифга мос келишига асосланганлиги. Шунингдек, уларнинг тушуниш қобилияти издан чиқмаганлиги махсус тест асосида синовдан ўтказилди. Иккала бемор ҳам мазкур тестда ҳамма топшириқларни 100% тўғри бажарди.

Тажриба учун соғлом иштирокчиларни танлашда имкони борича жинси, маълумоти, касби жиҳатидан афазик беморларга яқин бўлишига эътибор қаратилди. Қуйидаги жадвалларда тажрибада қатнашган бемор ва соғлом иштирокчилар ҳақида маълумот берилган.

1-жадвал. Аграмматик афазия билан оғриган беморлар ҳақида маълумот.

Иштирокчи номи	Жинси	Неча йил аввал инсулт бўлган	Тажриба вақтидаги ёши	Қўл	Касби	Маълумоти
НК ⁹	Эркак	11	69	ўнг	тилшунос	олий, фан номзоди
МО	Аёл	7	53	чап	болалар боғчасида энага	ўрта

2-жадвал. Соғлом иштирокчилар ҳақида маълумот.

Иштирокчи номи	Жинси	Тажриба вақтидаги ёши	Қўл	Касби	Маълумоти
ДХ	Аёл	60	ўнг	шифокор	олий
ИТ	Эркак	55	ўнг	деҳқон	ўрта
ОТ	Аёл	57	ўнг	уй бекаси	ўрта
МО	Аёл	46	ўнг	уй бекаси	ўрта
НО	Аёл	39	ўнг	уй бекаси	ўрта
ЛА	Аёл	43	ўнг	шифокор	олий
ША	Эркак	48	ўнг	деҳқон	ўрта
ММ	Эркак	32	ўнг	иқтисодчи	олий
ЭУ	Эркак	70	ўнг	тилшунос	олий, фан доктори
СК	Аёл	50	ўнг	энага	ўрта

Тажриба натижалари

Таҳлил натижаларига кўра, афазик беморларнинг нутқ тезлиги ва улар қўллаган гапларнинг ўртача узунлиги соғлом сўзловчиларникидан анча паст, бу ҳолат аграмматик афазияга берилган тавсифга мос келди.

Нутқ тезлиги минутига неча сўз айтилгани билан ўлчанади. Бутун нутқ давомида ҳар бир минутдаги сўзлар ҳисобланиб, кейин уларнинг ўртача қиймати аниқланди.

Гапнинг ўртача узунлиги эса нутқ парчасидаги жами морфемалар сонини гапларнинг сонига бўлиш билан топилди. Учинчи жадвалда афазияга чалинган иккала шахснинг нутқ тезлиги ва улар қўллаган гапларнинг ўртача узунлиги берилган бўлиб, учинчи қаторда қиёс учун соғлом иштирокчиларда кузатилган кўрсаткичларнинг интервали берилган. Кўриниб турганидай, иккала параметр бўйича ҳам афазик беморларнинг кўрсаткичлари соғлом сўзловчиларнинг кўрсаткичларидан деярли икки баравар кам.

3-жадвал. Афазияга чалинган шахслар ва соғлом иштирокчиларнинг нутқидаги гапнинг ўртача узунлиги ва нутқ тезлиги қиёси.

Иштирокчи номи	Гапнинг ўртача узунлиги	Нутқ тезлиги
НК	7.794 морф/гап ²	30 сўз/ мин ³
МО	5.322 морф/гап	27 сўз/ мин
Соғлом иштирокчилар	10.93-20.27 морф/гап	62-108 сўз/ мин

Маълумки, аграмматик афазияга чалинган шахслар нутқ жараёнида от туркумига оид сўзларни қийналмай, феъл туркумига оид сўзларни қийналиб эслайдилар. Шунинг учун феъл-сўзлар от-сўзларга қараганда кам қўлланилади. Шу боис биз нутқий парчалардаги от ва феълларнинг қўлланиши даражасига алоҳида эътибор қаратдик.

4-жадвал. От ва феълларнинг қиёси.

	Аграмматик иштирокчилар			Соғлом иштирокчилар	
	НК	МО	Ўртача қиймат	Кўрсаткичлар интервали	Ўртача қиймат
Отлар	57 марта	68 марта	62.5 марта	36–80 марта	53.2 марта
От лексемалар	42 та	48 та	45 та	29–61 та	44.2 та
Феъллар	39 марта	32 марта	35.5 марта	25–59 марта	46.5 марта
Феъл лексемалар	17 та	26 та	21.5 та	19–44 та	37.9 та

Жадвалдан кўриш мумкинки, аграмматик иштирокчилар от ва феълларни қўллашда соғлом иштирокчилар билан бир хил натижа кўрсатганлар. Фақатгина НК қўллаган феъл лексемаларнинг сони соғлом иштирокчиларникидан бироз кам.

Тажриба натижалари таҳлили

Тажрибамизнинг аграмматик афазияга чалинган иштирокчилар нутқида отларнинг умумий сони, кўплик, эгалик ва келишик қўшимчаларининг қўлланиши соғлом иштирокчиларникидан фарқ қилмайди. 5-жадвал аграмматик афазияга чалинган иштирокчилар ва соғлом иштирокчиларнинг нутқида қўлланган келишик, эгалик, кўплик қўшимчаларининг миқдорини акс эттиради. Аграмматик афазияга чалинган иштирокчилар қўллаган эгалик ва кўплик қўшимчалари сони соғлом иштирокчиларда кузатилган кўрсаткичлар интервалига мос келади. НК ўз нутқида кўплик қўшимчасини умуман ишлатмаган. Аммо биз НКда кўплик категорияси издан чиққан, деб хулоса қилолмаймиз, чунки соғлом иштирокчиларнинг тўрттаси ўз нутқида кўплик қўшимчасини умуман қўлламаган. Бу эса бизга камида 200 сўздан иборат нутқ парчасида -лар кўплик қўшимчасининг қўлланилиши меъёрий ҳолат эканлигидан далолат беради. Демак, ўзбек тилидаги аграмматик афазияда отлардаги эгалик ва келишик категорияси издан чиқмаган, деб хулоса қилиш мумкин.

Афазияга чалинган иштирокчилар қўллаган келишикларга эътибор қаратадиган бўлсак, НК қўллаган келишиклар сони меъёрдан анча кам эканлигини кўрамиз, шунингдек, у бир неча ўринда келишик қўшимчасини тушириб қолдирган. МО қўллаган келишиклар сони соғлом иштирокчиларнинг кўрсаткичлари билан бир хил, аммо унинг нутқида ҳам келишикларнинг тушириб қолдирилган ҳолатларини кўриш мумкин.

5-жадвал. Отларда қўлланган қўшимчалар қиёси.

	Келишик	Эгалик	Кўплик
НК	4 марта	7 марта	0 марта
МО	17 марта	26 марта	3 марта
Соғлом иштирокчиларда кузатилган интервал	11–27 марта	6–34 марта	0–14 марта

Масалан, МОНинг “Касалингиз қачон ва қандай бошланганини айтиб беринг”, деган саволга жавоби қуйидагича:

Роддомда тўртинчи боламни ... туғдим. Кейин палатага ... Анализлар ёмон деди-де... Нервничать қипти-де... Чол ... хўжайин ке -кевор...ма..ди... Коридорга чиқиб... у ёқларда.. кўрдим... кейин ... шаппа

йиқи(л)дим, коридорда. Кейин... кўзимни очдим... палата... қизим...

Мазкур жавобда *роддомда, палатага, коридорга, у ёқларда, коридорда, кўзимни* сўзлари келишик қўшимчалари билан қийинчиликсиз ишлатилган бўлса-да, охиридаги *палата... қизим...* қисмида келишик қўшимчалари ва феъл тушириб қолдирилгани учун гап якунланмаган. Аммо контекстан “кўзимни очганимда палатада эдим. Тепамда қизим тургани” мазмуни англашилади, яъни *палата* сўзида келишик қўшимчаси тушириб қолдирилган. Нутқнинг давомида *Кейин уч кун ўзим .. кома...* “уч кун ўзимга келмадим, комада ётдим” мазмуни ифодаланганда ҳам *ўзим, кома* сўзларида келишик қўшимчалари тушиб қолган. Умумий ҳолатда икки марта жўналиш келишиги, беш марта ўрин-пайт келишиги қўшимчалари тушириб қолдирилганини кўриш мумкин.

НКнинг нутқида келишик қўшимчалари тўрт марта қўлланган: *Яманда бўлдим; Ишга бораман, кечкурун; Нима мақсадда...; Гапга бораман.* Аммо келишик қўшимчаси тўққиз марта тушириб қолдирилган. Хусусан, *Дунё шу Америка бўлдим, Египет бўлдим, Яманда бўлдим, Турк бўлдим, йигирма беш... Индия бўлдим, Англия бўлдим, Германия бўлдим, Швеция бўлдим, Франция бўлдим* гапида “Яман”дан ташқари барча отларда ўрин-пайт келишиги қўшимчаси тушиб қолган. *Кўрганман руҳ* гапида тушум келишиги; *Биринчи Египет борганман* гапида жўналиш келишиги; *Қариндош кетаман* гапида кўплик (-лар), қарашлилик (-ники), жўналиш келишиги (-га) қўшимчалари тушиб қолган. Умумий ҳолатда ўрин-пайт келишиги уч марта, жўналиш келишиги беш марта, тушум келишиги бир марта тушиб қолган.

Нейролингвистик тадқиқотларда аграмматик афазияда келишикнинг издан чиқиши феъллардаги нуқсон билан боғланади ва унинг асосида отнинг қайси келишикда бўлишини феъл белгилайди, деган лингвистик назария ётади.

Хусусан, аграмматик афазияга чалинган шахсларнинг нутқида келишик қўшимчаларининг тушириб қолдирилиши немис тилида ҳам кузатилган. Тадқиқотчиларнинг эътиборини тортган жиҳат шундаки, гапда феъл тушиб қолганда келишик қўшимчаси ҳам қўйилмаган. Айнан шу беморларга гапдаги бўш ўринларни тўлдириш машқи берилганда улар келишик қўшимчаларини осонлик билан ўрнига қўя олганлар. Отнинг қайси келишикда бўлиши феълга боғлиқ, яъни феъл от учун келишикни белгилаб берувчи (case assigner) ҳисобланади. Шу асосда олимлар гапда келишик қўшимчаларининг қўлланилиши аграмматик афазияда асосий етишмовчилик ҳисобланган феълни ифодалашдаги қийинчилик натижаси ўлароқ юзага чиқади, деб хулоса қилганлар.¹²

Баъзи тилларда келишик қўшимчаси бўлмаса-да, келишик кўмакчилар, гапда сўзларнинг тартиби воситасида ёки контекст орқали ифодаланиши мумкин. Ҳар бир тилда келишик грамматик тушунча сифатида мавжуд деб қаралади.¹³ Иброний тили ҳамда голланд тилида келишик қўшимчалари бўлмаса-да, уларнинг ўзига хос ифодаланиши мавжуд. Мазкур тилларда сўзлашувчи аграмматик афазияга чалинган шахсларнинг нутқи текширилганда ҳам келишикнинг қўлланиши феълга боғлиқлиги қайд этилган. Хусусан, иброний тилида сўзлашувчи аграмматик афазияга чалинган шахслар тушум келишигини ўтимли феъл гапда иштирок этган ҳолатда 98% тўғри қўллаганлар. Голланд тилида ҳам худди шундай тушум келишиги шаклини олган от-бирикма ўтимли феъл гапда қўллангандагина тўғри ифодаланган.¹⁴ Тадқиқотчилар аграмматик афазияда келишик ўзи издан чиқмаган; аграмматик

сўзловчиларнинг келишикларда хато қилишлари феъл ва унинг тусланиши издан чиққанлиги билан боғлиқдир, деб хулоса қиладилар.

Бизнинг тажрибамиздаги МОНинг нутқидаги келишикларнинг тушириб қолдирилиши қисман юқорида тилга олинган ҳолатларга мос келади. Негаки, МО қачон келишик қўшимчасини тушириб қолдирган бўлса, у гапдаги феълни ҳам айта олмаган. Аммо у феълни тушириб қолдирганда ҳам келишик қўшимчасини тўғри қўйган ҳолатлар мавжуд. Масалан, *Кейин палатага ... Ҳамма нарсани ўзим... Кирларни, уйларни қизим...*

НКнинг нутқида эса бундай ҳолат кузатилмади, у тўққиз марта келишик қўшимчасини тушириб қолдирган бўлса, уларнинг ҳаммасида феълни ифодалай олган.

Тажрибадаги икки иштирокчининг нутқида отларда келишикнинг ифодаланиши нейролингвистикада шу вақтгача илгари сурилган назарияга мос келмади. Бошқача айтганда, тажриба материалларида кузатилган келишикларнинг тушириб қолдирилиш ҳолатларини гапда феълнинг тушиб қолиши билан изоҳлаб бўлмаслигини кўрсатади. МОНинг таҳлил натижалари юқорида тилга олинган қарашни қисман ёқласа-да, унинг нутқидаги феъл қўлланмаган ўринларда ҳам келишикнинг ифодалангани мазкур назарияни тўла қувватлашига монелик қилади. НКнинг нутқидаги феълни айта олган ҳолатларда келишик қўшимчаларини тушириб қолдиргани ҳам мазкур қарашга зиддир. Бундан ташқари, НКнинг нутқи таҳлили келишикларнинг ифодаланишига тўсқинлик қилган сабаблардан бири афазияда кузатиладиган талаффуздаги қийинчилик билан ҳам боғлиқ эканлигини кўрсатади. Масалан, НК нутқидаги қуйидаги гапга эътибор берсак:

Дунё... шу... Америка бўлдим, Египет бўлдим, Яманда бўлдим, Турк бўлдим, йигирма беш... Индия

бўлдим, Англия бўлдим, Германия бўлдим, Швеция бўлдим, Франция бўлдим.

Бемор фақатгина Яман давлати номига келишик қўшимчасини қўйган. Гапдаги қолган давлат номлари билан қиёслайдиган бўлсак, *Яман* икки бўғинли сўз бўлиб, қолганларига нисбатан талаффуз қилиш осонроқ. Шунингдек, НК келишик қўшимчасини қўллаган бошқа сўзлар *гапга, ишга* бир бўғинли, талаффузи нисбатан осон бўлган сўзлардир. НКнинг нутқидаги бу ҳолат келишик қўшимчаларининг тушириб қолдирилишига талаффуздаги қийинчилик сабаб бўлган, деган хулосага олиб келади. Бироқ биз бу ягона сабаб деган фикрдан йироқмиз.

Ҳозирча тажриба натижалари таҳлили асосида шуни айтиш мумкинки, ўзбек тилидаги аграмматик афазияда кўплик ва эгалик категориясига зарар етмаган, аммо келишиклар издан чиққан. Бу нуқсоннинг асоси нима эканлигини ойдинлаштириш учун кўпроқ ўзбек тилида сўзлашувчи аграмматик афазияга чалинган кишиларни тажрибага жалб этиш, шунингдек, келишикларнинг ифодаланиши бўйича бошқа турдаги тажрибаларни ўтказиш зарур бўлади.

Умуман олганда, ўзбек тилидаги афазия тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганилар экан, ўзбек тилшунослигидаги тил ҳақидаги назарий қарашларни янги ёндашув ва хулосалар билан бойитиши билан бирга, ўзбек тилида сўзлашувчи афазияга чалинган шахсларнинг лисоний имкониятларини баҳолаш тестлари ва уларнинг нутқини яхшилаш машқлари учун назарий асосни яратиши мумкин. Бу каби тестлар афазияга чалинган кишиларни даволашда амалий ёрдам беради. Шунинг учун ҳам бу борадаги илмий тадқиқотлар ўзбек тилшунослиги олдида турган долзарб масалалардан биридир.

¹Types of Aphasia. <http://www.atlantaaphasia.org/WhatIsAphasia02.html>

²Қаранг: Abuom, T. O., & Bastiaanse, R. (2012) Characteristics of Swahili–English bilingual agrammatic spontaneous speech and the consequences for understanding agrammatic aphasia, *Journal of Neurolinguistics*, 25, 276–293.

³Penfield, W., & Roberts, L. (1959). *Speech and Brain Mechanisms*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

⁴Лурия А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. Москва, 1976.

⁵Rapp, B., & Caramazza, A. (2002). Selective difficulties with spoken nouns and written verbs: A single case study. *Journal of Neurolinguistics*, 15, 373–402; Zingeser, L. B., & Berndt, R. S. (1988). Grammatical class and context effects in a case of pure anomia: Implications for models of language processing. *Cognitive Neuropsychology*, 5, 473–516; Caramazza, A., & Hillis, A. (1991). Lexical organization of nouns and verbs in the brain. *Nature*, 349, 788–790; Hillis, A., & Caramazza, A. (1995). Representation of grammatical knowledge in the brain. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 7, 369–407.

⁶Abuom, T. O., & Bastiaanse, R. (2012) Characteristics of Swahili–English bilingual agrammatic spontaneous speech and the consequences for understanding agrammatic aphasia, *Journal of Neurolinguistics*, 25, 276–293; Bastiaanse, R. & Jonkers, R. (1998) Verb retrieval in action naming and spontaneous speech in agrammatic and anomia aphasia. *Aphasiology*, 12, 951–969; Crepaldi, D., Inghinoli, C., Verga, R., Contardi, A., Semenza, C., & Luzzatti, C. (2011). On nouns, verbs, lexemes, and lemmas: evidence from the spontaneous speech of seven aphasic patients. *Aphasiology*, 25, 71–92.

⁷Abuom, T. O., & Bastiaanse, R., Characteristics of Swahili–English bilingual agrammatic spontaneous speech and the consequences for understanding agrammatic aphasia, *Journal of Neurolinguistics* (2012), doi:10.1016/j.jneuroling.2012.02.003.

⁸Бу тажриба ўзбек тилида сўзлашувчи аграмматик афазияга чалинган кишилар билан ўтказилган илк тажриба бўлгани учун икки иштирокчи билан чекланилди.

⁹НК – беморнинг инициаллари бўлиб, бемор нутқидан олинган мисолларни ҳужжатлаштириш учун ҳамда бемор хусусидаги шахсий маълумотларнинг дахлсизлигини сақлаш учун тадқиқотларда бемор шу тарзда номланиши мақсадга мувофиқдир.

¹⁰Морфема / гап.

¹¹Сўз / минут.

¹²Bastiaanse, R., Rispens, J., Ruigendijk, E., Rabadan, O. J., Thompson, C. K. (2002). Verbs: some properties and their consequences for agrammatic Broca's aphasia. *Journal of Neurolinguistics*, 15, 239–264.

¹³Қаранг: Ruigendijk, E. & Friedmann, N. (2008). On the relation between structural case, determiners, and verbs in agrammatism: a study of Hebrew and Dutch. *Aphasiology*, 22, 948–969.

¹⁴Ruigendijk, E. & Friedmann, N. (2008). On the relation between structural case, determiners, and verbs in agrammatism: a study of Hebrew and Dutch. *Aphasiology*, 22, 948–969.

Санобар ОЛЛОБЕРГАНОВА,
Урганч давлат университети ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди

ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ ПОЭТИКАСИ

Аннотация. Мақолада халфалар репертуаридаги поэтик асарлар бадииятини тадқиқ этиш, уларнинг таснифи ва ижросидаги хусусиятлари ҳақида маълумот берилган.

Калим сўзлар: халфалар, қўшиқ, параллелизм, анъанавий тимсол.

Аннотация: В статье исследуется художественность песен из репертуара сказительниц - халфа, а также даны сведения об особенностях их исполнения, приведена их классификация.

Ключевые слова: сказительницы, песня, параллелизм, традиционное воплощение.

Annotation. The article researches the artistry of the songs from the repertoire of narrators – halfa. There are also given information about the features of their performance and their classification.

Key words: narrators, song, parallelism, traditional incarnation.

Мустақиллик йилларида миллий анъана ва қадриятларимиз тикланди. Фольклор асарлар миллий қадрият сифатида бадиий тафаккурнинг ҳар бир босқичида ўзига хос ўчмас из қолдирди. Халқнинг турмуш тарзи, орзу-ўйлари, руҳий олами ва интилишларини акс эттирган бу жараёнда, табиийки, фольклор асарларини яратувчилар ва куйловчилар – бахши, жи-ров, оқин ва халфалар ижоди етакчи роль ўйнаган.

Халфалар репертуаридаги қўшиқларнинг бадииятини тадқиқ этиш уларнинг таснифи ва ижросидаги хусусиятлар билан боғлиқ. Бу репертуардаги қўшиқларнинг аксарияти тўй қўшиқлари бўлиб, улар фольклоршуносликда бирмунча ўрганилган.¹ Хусусан, Н.Қуронбоевнинг тадқиқотида халфаларнинг бешиқ, суннат ва никоҳ тўйларида куйлайдиган қўшиқларининг хусусиятлари ёритилган. Жумладан, унда никоҳ тўйларининг уч босқичда – келин танлаш, келин тушириш, тўй ўтказиш босқичларида халфалар иштироки, қўшиқлари мазмуни ва ижросига тўхталиб ўтилган.² Баъзи манбаларда эса никоҳ тўйи икки босқичда – “Ётоқ тўйи” ва “Келин тушар” босқичларида ўтказилиши таъкидланади.³

Бу босқичларда куйланадиган халфа қўшиқларини икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) “ёр-ёр”лар; 2) “келин салом” ва “муборакбод қўшиқлари”. Булардан биринчиси ҳозир кўпинча “хана ёқар” ёки “қиз йиғини” деб юритиладиган “ётоқ тўйи”да, иккинчиси эса “келин тушар” маросимида куйланади. “Ёр-ёр”лар келинни узатишда айтиладиган асосий қўшиқдир. Табиийки, уларнинг мазмуни ҳам ҳозирда янгича турмуш тарзи ва давр талабига кўра ўзгариб бормоқда. Ўтмишда қизларни райъига қарамасдан куёвга бериш туфайли яратилган “ёр-ёр”лардаги надомат мотивлари ва “эрга чиқар бекани ғам босибди, ёр-ёр” типидagi айтимлар ўрнини севишганларнинг чинакам муҳаббат ва аҳду паймон йўлидаги никоҳларини улуғловчи, уларга бахт-саодат тилловчи “ёр-ёр”лар эгалламоқда.

Халфалар ёр-ёрлари ўз йўналишига кўра уч нафар шахс – ўзга (халфа), келиннинг онаси ва келин тилидан куйланиши мумкин. Масалан:

- Халфа:** *Шу қиз билан муродо
Йигит етсин, ёр-ёр.
Иккисининг кўнглидан
Қайғу кетсин, ёр-ёр.*
- Она:** *Жоним болам, жон болам,
Кўнглинг бузма, ёр-ёр.
Ҳар етгани дўст билиб,
Кўзни сузма, ёр-ёр (138-бет).*
- Келин:** *Отам билан онажон,
Йиглаб қолманг, ёр-ёр.
Айрилиқ деб бағримни
Доғлаб қолманг, ёр-ёр (144-бет).*

Бу ўринда ҳар бир “ёр-ёр” муайян хусусиятга эга: халфа вариантида севишганларга жамоа номидан истаклар акс этса, она “ёр-ёр”и фарзандга панду

насиҳатни, келин айтимида эса фарзанднинг ота-онага миннатдорчилик туйғулари ифодаланади.

“Ёр-ёр”ларнинг шакли, мазмуни ва ижро услубидаги бундай турфалик “халфалар ижрода ҳаммиша бир хил матнларни куйлаганликлари сабабли уларнинг репертуари изчил каноник шаклга тушиб қолган” қабилдаги фикрлар “ёр-ёр”ларга нисбатан асосли эмаслигини кўрсатади.

Халфалар репертуаридан кенг ўрин олган “Муборак” типидagi қўшиқлар универсал характерга эга бўлиб, суннат тўйида ҳам, никоҳ тўйида ҳам ижро этилаверади. Уларнинг кўпчилиги, асосан, анъанавий турғун матнларга эга бўлса-да, эркин бадиҳадан бутунлай холи эмас. Чунончи, барқарорлик, одатда, бандларнинг дастлабки икки мисрасидаги фикрларда (кутлов, ошиқлар мақтовида) акс этади. Шу билан бирга бу қўшиқлар вазнларининг турли-туманлиги (8–11 ҳижоли) ва ҳажмнинг ҳар хиллиги (3–9 банд) билан ҳам фарқланади. Зеро, қўшиқларнинг мазмунида кетма-кетликдаги 3 та узвни кузатиш мумкин: 1) халфанинг тўйга ташрифи талқини; 2) тўй эгаларини таъриф-тавсиф ва муборакбод этиш; 3) тўйнинг барча қатнашчиларига яхши истаклар билдириш.

Масалан, Ожиза халфа репертуаридаги “Муборак” қўшиқларида “Бошлаган тўйингиз муборак бўлсин” мисраси ҳар бир тўртликнинг охириги бандида такрорланади. Бошқа халфалар ижросида эса “Тўйингиз муборак, ёру дўстларим”, “Келин тўй муборак бўлмай” каби вариантлари ҳам мавжуд. Куйидаги парчалар узвларга хос хусусиятларни акс эттиради:

*Тўйингизга тўлқинланиб келганмиз,
Тўй муборак, қутлуғ бўлсин деганмиз.
Ҳамма қувончларни бирга кўргаймиз
Сизларга бўлсин бу қутлуғ сўзларим,
Тўйингиз муборак, ёру дўстларим.⁵*

*Икки жоно бўлди улфат,
Бу жойларга келсин давлат.
Келин олган кўргай роҳат,
Келин тўй муборак бўлмай.*

*Етар-етмасини ўзи битиргай,
Ҳаммангизни яхши кунга етиргай.
Ҳар ким уйга қўша келин келтиргай
Бошлаган тўйингиз муборак бўлсин.⁶*

Кўринадики, биринчи банд беш мисрали, кейинги бандлар тўрт мисрали бўлиб, икки хил ҳижолардан ташкил топган. Шунингдек, халфалар бадиҳагўйлиги бандлар охирида такрорланувчи мисрага келин ёки куёвнинг номини қўшиб айтишда ҳам намоён бўлади: “Нигорахон, тўйлар муборак бўлмай”, “Равшан куёв,

тўйлар муборак бўлгай”, “Мубораклар бўлгай, Дилдор, тўйингиз” каби.

Халфалар репертуаридаги қўшиқлар поэтикасида параллелизмлар, бадиий-тасвирий воситалар ва такрор каби қисмлар ҳам катта қизиқиш уйғотади. Улар қўшиқларнинг табиати, анъанавийлик даражаси ва ижродаги ўзига хослигини белгилашга хизмат қилади. Аввало, бу қўшиқларнинг тузилишини белгилайдиган бош хусусият – лирик шеърятга хос асосий бирлик – банддир.

Академик В.Жирмунский таъкидлашича, поэтик ижод узвларидан бирини композициянинг турли шаклларда намоеён бўлиши характерлаб беради.⁷ Шу жиҳатдан халфа қўшиқлари жанрлари композицияси икки сатҳ – бир ва бир неча бандлардан иборат шаклларга тўғри келади. Банд қўшиқ характерига қараб тўрт, беш ва олти мисралардан иборат бўлиши мумкин. Булар орасида тўртлик банд кўп учрайди. Фольклоршуносликда халқ қўшиқлари композициясини икки сатҳда, асосан, тўртлик бандлар асосидаги типларини ўрганишга оид айрим фикрлар қайд этилган⁸. Баъзан эса бир нечта тўртликни қамраб олувчи яхлит қўшиқлар юзга келадики, улар турли маросимлар, руҳий вазият ва тадбирларга мос ҳолда куйланади.

Халфа қўшиқларининг аксарияти бир нечта (кўпинча 3 дан 9 гача) тўртликлардан иборат бўлиб, занжирли композицияни вужудга келтиради. Бундай композицияда лиро-эпик тасвир кўламдорлиги ва бандларнинг ўзаро мантиқий изчиллиги муайян мавзунини кенгроқ ифодалашга хизмат қилади. Ўзига хос сюжетга эга бўлган бундай қўшиқларда лирик қаҳрамон руҳияти, маънавий дунёси ва интилишлари устуворлик касб этиб, тўртликларнинг ўзаро мантиқий боғланиш даражаси халфанинг бадиий ижодкорлиги ва фикрлаш салоҳиятига боғлиқ. Одатда, бандлараро бундай алоқадорлик маросим қўшиқларида ўша маросим мазмуни (суннат, никоҳ тўйлари) билан белгиланса, ишқий мавзудаги қўшиқларда лирик кечинма, тўғулалар талқини йўналишида изчил тартибда воқеъ бўлади. Масалан, *“Рўмолим бор”, “Қизил гул”, “Кўнглимда ёр ёди бор”, “Энди уяламан ёрим демакка”, “Сангар яхшидир”* занжирли композицияли қўшиқлардир.

Халфалар репертуаридаги машхур ва оммабоп *“Рўмолим бор”* қўшиғининг матни барча вариантларни ҳисоблаганда олти тўртликдан иборат бўлиб, ожиза халфа ижросида унинг тўрт банди, бошқа халфалар бисотида эса беш банди куйланади.⁹ Бу қўшиқ рўмоли ариққа (ёпга) тушиб кетган қизнинг севган йигитига муносабати, руҳий дунёси ва ички кечинмаларини акс эттиради. Қўшиқ қиз тилидан айтилган бўлиб, рўмол тимсоли орқали муҳаббатга садоқат ғояси куйланади. Биринчи тўртлик барча вариантларда бир хил: қизнинг рўмоли, унда тумори борлиги ва йигитга кўнгил берганлиги, лекин *“Дод, алимдан гетди рўмол”* дея хитоб қилгани баён этилган:

*Рўмолим бор, рўмолим бор,
Рўмолимда туморим бор.
Бир хўжикда хуморим бор,
Дод, алимдан гетди рўмол.*

Бу ўринда рўмолнинг танланиши тасодифий эмас. Анъанавий тасаввурларга кўра рўмол қадимдан ошиқлар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, садоқат тимсоли, ундаги тумор эса севишганлар учун табаррук бўлиб, у рўмол билан боғлиқ бадиий фикрни янада кучайтиришга хизмат қилади. *Рўмол* ва *хўжик* (йигитнинг эркалаб аталиши) ўртасидаги мантиқий боғланиш, табиийки, қўшиқдаги севги мавзусига ишора қилади ва кейинги тўртликларда лирик тасвирга хос кечинма ва усуллар давом этади.

Халфалар репертуаридаги қўшиқлар таркибини ташкил этувчи бандлар қўшиқ мазмуни ва куй характе-

рига кўра 4, 5 ва 6 мисрадан иборат бўлиб, булардан биринчиси асосий ўрин тутаяди, яъни матндаги етакчи фикр шу тўртликда акс этиб, қолган мисралар уни кучайтириш ёхуд таъкидлаш ўрнига қараб нақорат – мусиқий унсур функциясини бажаради, оҳангдорликни таъминлашга хизмат қилади. Бандлардаги ҳижолар миқдори 7 дан 13 гача бўлиб, асосан, бармоқ вазнида қофияланиши ҳам турлича.

Бу ҳол қўшиқларда мазмун ва шаклнинг уйғунлиги, ғоя, ритм, вазн, тасвир каби унсурларнинг яхлит матнни ташкил этишдаги ўрнини белгилаш, бадиий таъсирчанликни ошириш зарурияти билан боғлиқ.

Одатда, шўх, енгил оҳангга куйланадиган қувноқ қўшиқлар мисраларида ҳижолар сони нисбатан камроқ бўлади. Қуйидаги саккиз ҳижоли тўртлик бунга мисол бўла олади:

*Уч патир ёпдим зирали,
Бири биридан ширали.
Оғажон, боққа кирали,
Даври давронлар сурали.¹⁰*

Маъшуқанинг ошиққа мурожаати шаклидаги бу тўртликда тўртала мисра ҳам ўзаро қофиядош бўлиб, мазмун ва шакл жиҳатдан яхлитлик касб этган. Бу эса ёзма шеърятдаги мураббаъга хос қофия ва оҳангдорликнинг ифодасидир.

Халфа қўшиқларидаги бандлар қанчалик рангбаранг бўлса ҳам улар асосида тўртлик мисра туради. Унга қўшиладиган мисралар эса турли руҳий ҳолатларни, маъно қирраларини, хатти-ҳаракатларни бадиий-мантиқий изчилликда куйлаш, матн ва ижродаги уйғунликни таъминлашга қаратилади.

Халфа қўшиқлари поэтикасида олти мисрали бандлар ҳам мавжуд бўлиб, уларда вазни ва қофияланиш тизими икки хил йўналиш орқали кўзга ташланади:

1) Асосан, бир ҳижо тоқ (9 ёки 11) ҳижолар сонига асосланган дастлабки 1-, 2-, 4-мисраларнинг алоҳида, бешинчи ва олтинчи мисраларнинг алоҳида қофияланиши;

2) 5-мисранинг қофияланмаслиги, 6-мисранинг эса 3-, 4-мисраларга оҳангдош бўлиб, кўп ҳолларда мусиқий эҳтиёж ва маънони кучайтириш мақсадида такрор вазифасини бажариши кўпчилик халфалар учун характерлидир. Тўрт банд, яъни йигирма тўрт мисрадан ташкил топган қуйидаги қўшиқда маъшуқа қалбининг гоҳ маҳзун, гоҳ умидвор оҳанглари таъсирчан жананглайди:

*Ипак кўйлагингни кийиб келдингни?
Менинг соғинганим билиб келдингни?
Буюрганим сизга бир зарли таҳя,
Сўзимни синдирмай олиб келдингни?
Ман нанинг ҳайрони, шунинг ҳайрони
Қараб турган қора кўзнинг гирёни.¹¹*

Кўринадики, 1-, 2-, 4-мисралар радифли қофияга эга. Сўроқ оҳангини кучайтирувчи *“келдингни”* радифидан олдин равишдош (кийиб, билиб, олиб) қофиялар ишлатилган. 5-, 6-мисралар эса ўзаро қофияланиб, юқоридаги фикрларни таъкидлаш, тингловчи диққатини асосий маънога қаратишга хизмат қилади, *“ҳайрони”* сўзининг такрори ҳам табиийлик касб этади. Шу туфайли қўшиқнинг қолган барча бандларида *“Ман нанинг ҳайрони, шунинг ҳайрони”* мисраси ўзгармайди, 6-мисрада эса *“қора кўзнинг”, “ширин сўзнинг”* иборалари алмашиб туради.

Умуман, халфалар репертуаридаги қўшиқларнинг таркиб жиҳатдан турфалиги узоқ асрлик бадиий ижод ва ижро жараёнининг тарихий характери, кишилар турмуш тарзи ва эстетик тафаккури ривожига билан боғлиқ тақомилининг ифодасидир.

Қўшиқлар бадиий тизимида параллелизм, анъ-

анавий тимсол, мажоз ва тасвирий воситалардан ҳам кенг фойдаланилган бўлиб, улар матн ва куй уйғунлигини ҳамда фикрнинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Бу бадиий унсурлар мавзу моҳияти ва халфанинг ижодий салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда кўшиқнинг турли компонентларида лирик қаҳрамон портретини яратиш, ички

кечинмаларини очиш, образларнинг ижтимоий ёхуд шахсий хислатларини тасвирлаш ва бошқа ҳолатларда қўлланилади. Халфалар репертуаридаги кўшиқлар поэтикасининг таҳлили халфаларнинг аънъани қай даражада ўзлаштиргани билан бир қаторда уларнинг индивидуал маҳоратларини ҳам кўрсатади.

¹С.Рўзимбоев. Хоразм воҳаси ўзбек халқ кўшиқларининг ғоявий-бадиий хусусиятлари. Филол. фанлари номзоди ... дис. Т., 1971. 230-бет.; Н.Қуронбоева. Хоразм тўй кўшиқлари. Филол. фанлари номзоди ... дис. Т., 1998. 223-бет.

²Н.Қуронбоева. Хоразм тўй кўшиқлари. Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. Т., 1998. 15-бет.

³Т.Қиличев. Хоразмда никоҳ тўйи кўшиқлари ва халфалар ижоди // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. 6-сон. 41–46-бетлар.

⁴Хоразм хазинаси. Урганч: Хоразм, 1966. 139-бет (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

⁵Хоразм оғзаки ижод дурдоналари. Урганч: Хоразм, 1993. 47-бет.

⁶Ожиза. Шеър ва дostonлар. Т.: Фан, 2003. 21-бет.

⁷В.М.Жирмуцкий. Композиция лирических стихотворений. Л., 1975. С. 433–536.

⁸Р.Носиров. Ўзбек халқ кўшиқлари композицияси. Филол. фанлари номзоди ... дис. автореф. Т., 2004.

⁹Ожиза. Шеър ва дostonлар. Т., 2003. 35–36-бетлар; Хоразм оғзаки ижод дурдоналари. Урганч, 1993. 35-бет.

¹⁰ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№556.

¹¹Хоразм халқ кўшиқлари. Т.: Фан, 1965. 60-бет.

Дилнавоз САЛИМОВА,

Жиззах давлат педагогика институтининг катта илмий ходим-изланувчиси

ШЕЪРИЙ ТАРЖИМАДА МУАЛЛИФ ИЖОДИЙ ДОМИНАНТАСINI ҚАЙТА ЯРАТИШ УСУЛЛАРИ

Аннотация. Мақолада шоир ижодий доминантасини таржимада сақлаш масаласи хусусида сўз юритилади. Унда Ҳамид Олимжон қаламига мансуб “Ҳол” шеърининг С. Сомова ва А. Моран томонидан амалга оширилган таржималари кийсий таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: муаллиф ижодий доминантаси, риторик мурожаат, тимсолий ифода, мантиқийлик, бадиий ният.

Аннотация. В данной статье ведется речь о творческой доминанте автора в стихотворном переводе. На примере стихотворения Хаида Алимджанова “Хол” (“Вдохновение”) переводы С. Сомовой и Р. Морана анализируются сопоставительным методом.

Ключевые слова: творческая доминанта автора, риторическое обращение, образность, логичность, художественная цель.

Annotation. The article discusses the creative domination of the author in a poetic translation. On the example of Hamid Alimjanov’s poems “Hol” (“Inspiration”), the translations by S. Somova and R. Moran are analyzed with comparative method.

Key words: creative domination of the author, rhetorical appeal, figurativeness, logicalness, artistic purpose.

Шеърый асар таржимасига киришаётган ҳар бир мутаржим олдида аслиятнинг фонетик хусусиятлари, лексик ресурслари, нутқий оттенкалари, умумий ритмик унсурлари ва грамматик категориялари қаторида шеърый асар услубига хос хусусиятларни ҳам сақлаб қолишдек муҳим вазифа туради. Бироқ буларнинг барчасини тўлалигича таржимада таъминлаб бериш кўпчилик ҳолларда бадиий таржиманинг табиатига хос бўлмаган натижани бериши ҳам мумкин. Шу боис шеърый асарнинг бадиий мукамал интерпретациясида мутаржим томонидан юқорида санаб ўтилган унсурларнинг энг муҳим, энг асосий ва энг мақбулини ажратиб олиш зарур. Айнан энг муҳим саналган унсурни таржимада қайта яратиш, бу ўз ўрнида муаллиф маҳоратининг даражаси ва алоҳида белгиларини акс эттирувчи кўзгу вазифасини ўтайди. Биз эътибор қаратмоқчи бўлган муҳим унсурни ижод доминантаси деб изоҳлашни лозим топдик. Доминант сўзи устун, устувор, асосий деган маъноларда қўлланилади. Шоир, таржимон ва олим Максим Рилскийнинг “Искусство перевода” (Таржима санъати) номли монографиясида ижод доминантаси мисоллар асосида тушунтириб берилди.

Олим ижод доминантасини бадиий таржиманинг устувор вазифаларидан бири сифатида санаб, уни бадиий талқин этишнинг калити деб изоҳлайди, яъни муаллифнинг айнан ўзига хос бўлган устувор қиррасини англаб, сўнг таржимага киришишни маъқуллайди¹.

XX аср ўзбек шеърый вакилларида бўлмиш Ғафур Ғулومнинг фалсафийлик ва замонавийлик руҳида яратилган залворли шеърлари, Ойбекнинг эпик манзараларга бой болаларча беғуборлик билан ёзилган кўтаринки руҳдаги шеърый асарлари ҳамда жўшқин ҳис-туйғуларнинг поэтик мужассами бўлган Ҳамид Олимжон лирикасининг бир-бирдан ажралиб турувчи қирралари муаллиф ижодий доминанти ҳисобланади ва таржимондан алоҳида эътиборни талаб этади. Ижодкор истеъдодини қай даражада намоён эта олгани билан мутаржимнинг ҳам маҳорати юзага чиқади. Ойбекнинг “Чимён дафтари” туркумидаги “Наъматак”, “Гўзал Чимён”, “Тоғ сайри”, “Абадият ва умр” каби латиф шеърлари ва Ҳамид Олимжоннинг “Чимён эсдаликлари”, “Ҳолбуки тун...”, “Ишим бордир ўшал охуда” шеърлари деярли бир вақтда яратилган. Бу шеърый туркумлар 1936 йилда А.С.Пушкин таваллудининг юз йиллиги муносабати

билан шоир асарларини таржима қилиш учун ташкил этилган Чимён сафари таассуротлари асосида яратилган. Ҳар икки тўпламда ҳам Чимён тоғининг мафтункор манзаралари, мусаффо ҳавоси, шифобахш сувлари ва шоирларни ўзига ром этган табиат “сеҳрлари” бетақдор лирик ифодаларда тараннум этилган. Чимён таассуротлари иккала шоирда ҳам ният ва мақсаднинг бир-бирига муштарак эканлигини, улардаги *қуёш, ой, юлдуз, булоқ, илҳом, шеър, оху, суе* ва шу каби ассоциатив воситаларнинг етакчи тимсолларга айланганлигини кўрсатади. Гарчанд ҳар икки шоирнинг бир ниятда ёзилган шеърлари бир даврда, бир мақсадда, бир табиат қўйнида яратилган бўлса-да, ўз ўрнида улар бир-биридан фарқ қилувчи ёрқин жиҳатларга ҳам эгадир. Ойбекнинг ноширлик фаолиятидаги энг латофатли шеърлари Чимён сафари билан боғлиқ эканлиги унинг ижодидаги устувор нуқтани англатади. Бу ҳақда профессор Н.Каримов ҳам шундай ёзади: “Гарчанд шоирнинг 20-йиллар лирикасида ҳам нафис туйғулар ва манзаралар тасвири оз бўлмаса-да, у худди шу “дафтар”да лирик шеър санъатини мукамал эгаллаган ижодкор сифатида намоён бўлган”.² Шу боис айнан бу туркумга киритилган аксарият шеърлар бир нечта таржима муқобилларига эга.

Ижод доминантаси бир жиҳатдан айнан шоир маҳоратининг муайян қиррасини аниқлаш, уни таржимада устун деб билишни тақозо этибгина қолмай, асарнинг бошқалардан ажралиб турувчи умумий жиҳатини эмас, балки унда бирор мисранинг, поэтик тамсилнинг ёки тасвирий воситанинг ўғирмада айнан мантиқий ва тимсолий ифодасини аслиятдагидек етказиб беришни ҳам тақозо этади. Аксарият ҳолларда бундай вазифани биргина банднинг ўзи бажариши мумкин. Чунончи, Ҳамид Олимжоннинг “Хол” шеърда юксак поэтик илҳомнинг ўзига хос образли бир ифодасини кўриш мумкин. Шеърнинг биринчи бандида *қайдан келдинг, нега буздинг, нечун ўйларимни бемакон* (этдинг) каби риторик сўроқлар билан ана шу тимсолга мурожаат тарзида юзланилади ва бутун шеър давомида бу руҳий таҳайюл ҳолатга жавоб изланади. Ижодкорда кечадиган руҳий ҳолат – поэтик илҳомга савол билан мурожаат этиш шеърнинг доминант нуқтасини ташкил этади. Таржимон ушбу унсурга – риторик оҳангдаги тимсолий ифодани унинг муҳим эканлигини чуқур ҳис қилиш асосида ёндашиши керак. Шеърнинг рус тилига истеъдодли шоира Светлана Сомова таржимасида шеър бандининг устун жиҳатини, яъни риторик оҳангни аслиятдан бирмунча фарқли тарзда ўғирганини кузатиш мумкин:

Аслият: *Қайдан келдинг, фикримни бўлдинг, Нега этдинг мени паришон?*

*Нега буздинг мунис ҳолимни, Ўйларимни нечун бемакон?*³

Таржима: *Откуда ты? Возникла, закружила, Настигла вдруг, как путника самум. В пути запутала, заворожила, Заволокла горячей пылью дум.*⁴

Кўриниб турибдики, аслиятнинг *қайдан, нечун* ва тақдор келувчи *нега* риторик сўроқларининг кучайтирилишига хизмат қилувчи жарангдор оҳанг таржимада бироз пастроқ овозда таралади. Таржимада сўроқ оҳангининг бир марта қўлланилиши – “откуда ты?” ва унинг ортиндан бир нечта ҳаракатнинг уюшиб келишида ҳам – *возникла, закружила, настигла, запутала,*

заворожила, заволокла Ҳамид Олимжоннинг айнан шу шеър услубига хос таъсирчан мусиқий оҳангдорлиги ўрнига мутаржимнинг ўзига хос талқин этиш усули кўпроқ намоён бўлади.

Шеърни кейинчалик рус тилига қайтадан ўғирган шоир ва таржимон Р. Моран доминант нуқтани илғаб олганига гувоҳ бўлиш мумкин:

*Откуда пришла ты и вторглась в сознание,
Смутила мне душу тревогою темной?
Зачем дружелюбья разрушила зданье
И сделала думы толпою бездомной?*⁵

Р. Моран таржимасида берилган *откуда, зачем* саволларининг айнан шоирнинг ўй-хаёлларига тегишли эканлиги *вторглась в сознание* ва *и сделала думы толпою бездомной* (онгимга бостириб кирдинг ва ўйларимни ёйдинг дайди тўдадек) русча муқобилларида равшан кўриниб турганлигини ҳам таъкидлаш лозим.

Бир-икки жумла замирида бутун шеър ғоясининг мужассамланиши ва фикр ифодасининг гавдаланиши китобхон қалби ва онгига сезиларли даражада эстетик завқ ва маъно бағишлайди. Профессор Ғайбулла Саломов тўғри таъкидлаганидек: “Ҳар бир конкрет шеърнинг бош ғоявий-бадиий, мусиқий-услубий хоссаси, яъни уни санъат асари сифатида китобхонга манзур қилиб турган бисоти нимадан иборат эканлиги билиб олинди ва таржима жараёнида ана шу сифатларни сақлаб қолишга ҳаракат қилинди”.⁶ Ушбу шеърнинг “*китобхонга манзур қилиб турган бисоти*” бутун бир яхлитликдан иборат бўлиб, унда поэтик тафсилларнинг биринкетин содир этилиши жозибадор, мафтункор ва латофатли манзараларнинг шоир ички кечинмалари билан уйғунлашувида акс этади. Масалан, *...келдинг, фикримни бўлдинг, паришон этдинг, ҳолимни буздинг, ўйларимни бемакон* (этдинг) тафсиллари шоир руҳига қутилмаганда “*ҳоким бўлган*”, “*илҳомий бир ҳол*”нинг ўз ўрнида латиф эканлиги билан зиддиятли кечинмаларни ҳам вужудга келтиради. Охириги банд мисраларидан қўлланувчи *халал берма, озроқ қўйиб тур, қўйил мени, тамом қилай шу суратни, энг сўнги хатни* каби тасвири жонлантирувчи сўз ва ифодали бирикмалари муаллиф хаёлий ҳолатининг аниқ ташхисини китобхонга билдиради. Шу ҳолатнинг ўзи ҳам маълум белгиларида хаёл ҳақидаги фикрнинг тимсолий ифодасини тасвирлайди. С. Сомова таржимасида “*ҳоким эди илҳомий бир ҳол*” мисралари берилган банд ҳам негадир тушириб қолдирилади. Шунингдек, сўнги бандда “*Я кровью сердца напишу такое // Прекрасное, что удивишься ты*” жумласи ҳам оҳанг ва мусиқийлик жиҳатдан Ҳамид Олимжон услубидан йироқлашган. Р. Моран таржимасида эса ушбу ҳолат ифодаси «*Постой, допишу я последнюю эту // Страницу, в кровь сердца перо окуная*» тарзида келтирилган муқобили ҳам ўринли жой олган:

Аслият:

*Эҳтирослар, ҳислар, ёнишлар
Ўлкасини кезарди хаёл.
Ҳоким эди менинг руҳимда
Шундай латиф илҳомий бир ҳол.
...Халал берма, озроқ қўйиб тур,
Тамом қилай шу гул суратни,
Қўйил мени, юракнинг қони
Билан тортай энг сўнги хатни.*

С.Сомова:

О, не мешай! Оставь меня в покое,
Пока мой лад поет средь суеты...
Я кровью сердца напишу такое
Прекрасное, что удивисься ты.

Р.Моран:

Постой, дай продлиться волшебному свету,
Пускай завершится картина цветная!
Постой, допишу я последнюю эту
Страницу, в кровь сердца перо окуная.

Келтирилган мисоллардан кўринадики, ижод доминантаси икки хил йўсинда – ижодкорнинг ўзига хос бўлган маҳорат қирраси, яъни умум шеърятда

бўртиб турган асосий жиҳат сифатида ҳамда муайян шеър матнига тааллуқли бўлган жумла, банд ёки ундаги тасвирий приёмлар, тарихийлик, миллийлик колоритларининг алоҳида белгилари ва аломатлари тарзида намоён бўлади. Таржимага айнан шу нуқтаи назардан ёндашиш мутаржимдан муаллиф маҳоратига содиқ қолиш имкониятини яратади.

Шундай қилиб, “Ҳол” шеърининг рус тилидаги таржималарининг қиёсий таҳлили мутаржимларнинг шеър муаллифини бошқа шоирлардан ажратиб турувчи ўзига хос қиррасини намоён этувчи тимсолий сўзлар – доминантларни таржимада сақлаб қолишга эришганлигини кўрсатади.

¹Бу ҳақда қаранг: М.Рыльский. Искусство перевода. Статьи, заметки, письма. М., 1986. С. 50–151.

²Н.Каримов, С.Мамажонов, Б.Назаров, У.Норматов, О.Шарафиддинов. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. Т.: Ўқитувчи, 1999. 202-бет.

³Ҳамид Олимжон. МАТ. Биринчи том. Шеърлар (1925–1944). Т.: Фан, 1979. 238-бет.

⁴Ҳамид Алимджан. Избранные произведения. Т.: Издательство литературы и искусства им Г.Гуляма., 1971. С. 136.

⁵Ҳамид Алимджан. Воображение певца. Стихотворения, баллады, поэмы. Т.: Издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма, 1985. С. 21–22.

⁶Ф.Саломов. Таржима ташвишлари. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. 48-бет.

(Davomi. Boshi 21-betda.)

INGLIZ TILIDAGI IDIOMATIK QO‘SHMA SO‘ZLAR

Ex: As For me, the bumble-bees and ladybirds are not the only signs of spring.

Ushbu qo‘shma so‘z so‘zma-so‘z tarjima qilinganda uning asl ma‘nosi kelib chiqmaydi (*lady–aslzoda xonim, bird–qush*). Mazkur idiomatik qo‘shma so‘zda “red or yellow bright colour” so‘zlari aktuallashib, “**lady**” so‘zida o‘z zohirini topgan. Qo‘shma so‘zning ikkinchi qismida esa hasharotning uchib yurish qobiliyati “**bird**” komponenti orqali ifodalangan. Bu jarayonda, albatta, nominator – so‘z yasovchining ilmiy salohiyati va dunyoqarashi muhim rol o‘ynaydi.

Turkey-cock – idiomatik qo‘shma so‘zining izohi:

– *A strutting, pompous, conceited person.*

– *O‘ziga ishongan, kekkaygan inson.*

Ex: He just works as a waiter in restaurant but he shows himself as a manager of restaurant, he is a really turkey-cock.

Bu qo‘shma so‘zning komponentlari sodda so‘z tarzida ona tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilinganda *turkey – kurka, cock – xo‘roz* ma‘nosini beradi. Mazkur idiomatik qo‘shma so‘zda “**cock**” – “**xo‘roz**” komponenti aktuallashgan, sababi parrandalar ichida aynan xo‘roz gerdayib yurganligi metafora tarzida olingan.

Woodpecker – idiomatik qo‘shma so‘zining izohi:

– *Bird with strong beak and a stiff tail adapted for climbing and boring into wood.*

– *Tumshug‘i baquvvat va qattiq dumli o‘rmonda yashovchi qush (qizilishton).*

Ex: Woodpeckers are one of the noisiest birds because of their strong beak.

Ushbu so‘z ona tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilinsa, **wood – yog‘och, pecker – tumshuq** ma‘nosini ifodalaydi. Ingliz tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilinsa

qizilishton – (*qizil-red, ishton-pants*) ma‘nosini anglatadi.

Foxglove – idiomatik qo‘shma so‘zining izohi:

– *A curative plant which grows in the mountains and forests.*

– *Tog‘ va o‘rmon hududlarida o‘sadigan dorivor o‘simlik turi (digitalis).*

Ex: Foxglove has long been a unique and irreplaceable drug for the treatment of chronic heart failure.

Mazkur gapda keltirilgan “**foxglove**” idiomatik qo‘shma so‘zi so‘zma-so‘z tarjima qilinganda “*tulki qo‘lqopi*” degan ma‘noni anglatadi, ammo gapdagi asl ma‘nosi dorivor o‘simlik turi, ya‘ni **digitalisni** ifodalaydi. Kontekstdagi gaplardan urug‘, bog‘bon so‘zlari yordamida gap o‘simlik haqida borayotganligini anglab olish mumkin.

Ko‘rinadiki, idiomatik qo‘shma so‘zlar tilshunoslikning yangi yo‘nalishlaridan biri bo‘lmish lingvokulturologiya sohasiga bevosita aloqador bo‘lib, ushbu so‘zlar yordamida o‘quvchi-talabalarga nafaqat yangi bilim berish, balki ularni tili o‘rganilayotgan xalqning madaniyati, tarixi, urf-odatlari, turmush tarzi bilan ham tanishtirib borish mumkin.

Oliy ta‘lim tizimida, xususan, ingliz tili mutaxassislarini tayyorlovchi fakultetlarda bu kabi tahlillarni tez-tez o‘tkazib turish talabalarining til sezgiriligini oshirib borishga katta yordam beradi. “Leksikologiya” bo‘limini o‘tish jarayonida talabanning layoqatiga nisbatan mos ravishda o‘rgatilishi rejalashtirilayotgan ingliz va o‘zbek tillaridagi idiomatik qo‘shma so‘zlarning miqdori, ma‘no ko‘lami va stilistik bo‘yoqlari bilan tanishtirishni bevosita maqsad qilib qo‘yilishi bu jarayonning samaradorlik darajasini oshiradi.

¹О.Д. Мешков. Словообразование современного английского языка. М.: Наука, 1976. С.172.

²А.Т. Хроленко. Основы лингвокультурологии. М., 2006. 7-бет.

³А.А.Реформатский. Введение в языковедение. М.: Аспект пресс, 2006. 120-бет.

Akmal YULDASHEV,

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
mustaqil tadqiqotchisi

Устоз, мураббий. Бу сўзлар замирида чуқур маъно мужассам. Дунёда шу улуғ зотдан таълим-тарбия олмаган инсон бўлмаса керак. Жаҳонга Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Форобий, Мирзо Улуғбек каби кўплаб даҳоларни тарбиялаган ҳам устоздир. Инсон ўз ҳаёти давомида ютуқларга эришар экан, албатта, биринчи навбатда таълим берган устозини миннатдорчилик ила ёдга олади.

Бутун умрини ёш авлоднинг тарбиясига бағишлаган, шогирдлари қалбидан жой эгаллаган, кўп йиллар давомида Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида фаолият юритган ана шундай устозлардан бири – адабиётшунос, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби Абдуғафур РАСУЛОВ эди. Адабиётшунос олим танқидчилик борасида “Танқид, талқин, баҳолаш”, “Бадиийлик – безавол янгилик”, “Озод Шарафиддинов. (Адабий портрет)” каби бир қатор асарлар, шунингдек, таълим-тарбия соҳасида “Бетакрор ўзлик”, “Университет таълими учун ўзбек филологияси мутахассислиги бўйича ўқув дастурлар” яратди.

Устоз “Til va adabiyot ta'limi”, “Преподавания языка и литературы” журналлари таҳририяти Таҳрир хайъати аъзоси сифатида ҳам самарали фаолият юритди. У кишининг журналлар мазмун-мундарижасини такомиллаштириш, давлат стандартлари асосида чоп этилиши бўйича берган қимматли маслаҳатлари бугун ўқувчиларимиз кўлига етиб бораётган журналларимизнинг ҳар бир сатри, саҳифасида ўз аксини топган, десак муболаға бўлмайди.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган қуйидаги мақола ҳам олимнинг сўнгги ижод намуналаридан эди.

ТАҲРИРИЯТ

БИР АСАР ТАҲЛИЛИ

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Эркин ВОҲИДОВнинг
“Сўз латофати” асарига чизгилар

Абдуғафур РАСУЛОВ,

Ўзбекистон Республикаси Фан арбоби, профессор

Маълумки, сўз санъаткорлари моддий бойлик, мансаб-амалга интилмаганлар. Улар сўз имконияти, даражаси, инсоният аро зарурлиги, кадр-қиммати ҳақида ҳамиша жўшиб ёзганлар. Алишер Навоийнинг фалсафий мавзудаги “Ҳайрат ул-аброр” асарида сўз осмону фалакка кўтарилади, унинг инсон ҳаётидаги беқиёс ўрни ҳақида ёзилади:

Маъдани инсон гуҳари сўз дурур,
Гулшани одам самари сўз дурур.

Яна:

Чун сени Ҳақ нодирасон айлади,
Даҳр элига нафъ расон айлади¹.

Немис мутафаккир шоири Иоганн Вольфганг Гёте (1749–1832) “Фауст” трагедиясида сўз ҳақида теран мушоҳада юритади:

“Даставвал Сўз бўлган”. Илк сатрданоқ
Мени пол этди-ку мураккаб жумбоқ.
Нима бўлди экан бунинг маъноси?
Наҳот сўз оламнинг бўлса асоси?
“Дастлаб Идрок бўлган”. Таржима мана

.....
Иўқ идрок борлиқнинг замири эмас,
“Дастлаб Қудрат бўлган”. Қолгани абас.

(66–67-бетлар)

Ҳар икки санъаткор сўзни Ҳақ, Қудратга боғлиқ эканлигини тасдиқлайди. Навоий шеър руҳига чуқур сингиб эътироф этади:

Назда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур².

И.Гёте маъно (фикр) ва ҳис (туйғу)лар бирдамлигига алоҳида эътибор беради:

Менга ҳислар оташи керак
Керак менга ўртанувчи жон (89-бет).

Шоир асосий гапни дангал айтади қўяди:

Ва лекин бўлмаса фикр ва туйғу
Юракдан юракка йўл йўқдир асло (39-бет).

Эркин Воҳидов Навоий ижодидан ҳузур қилган, ақлини, гўзаллик туйғуларини бойитган истеъдодли шоирлардан бири. У айна изланиш, етук асарлар

яратиш палласида Гётенинг “Фауст” асарини таржима қилди. Навоий, Фузулий, Бобур, Гёте асарлари шоир қалби ва фикратида ёмбилашди.

Жорий йилда шоирнинг “Сўз латофати” номли асари нашрдан чиқди. У ушбу асарида ижоди давомида йиққан, заррама-зарра тўплаган ноёб фикрларини тасвирлаган. Қуйида мазкур асар ҳақида сўз юритамиз.

Э.Воҳидов забардаст қўлнинг саховатли, файзли кафтига ноёб бир юракни ўрнатади. Чайир, бақувват қўл Нуҳ алайҳиссаломнинг ўғли Ёфасники. Валади Ёфаслар Араб, Ажам, Ҳиндистон, Хуросондан ташқаридаги ҳудудларга эгалик қиладилар. Нуҳ даври ва ундан кейинги асрларда Америка, Австралия қитъаси маълум эмасди. Ёфас ўғилларидан бири – намакни кашф этган олим Турк жазирама Туркманистондан то шимолдаги зимистон, қаҳратон Ёкутия, Олтой, Бурёт, Тува, Хакастан тортиб Чувашистон, Татаристон, Бошқирдистон, Қалмиқистон ўлкаси, Кавказ бағри юртларини эгаллаган. Туркнинг биродарларига Чин, Славян, Можаристон, Булғория юртлари қараган. Туркий элатлар тили шу мамлакатларда кенг тарқалган. Айниқса, русларнинг мумтоз асари “Игорь жангномаси”да туркий атамалар ниҳоятда кўп. Эркин Воҳидов: “Дўстим Ўлжас Сулаймон “Аз ва Мен”, “Минг бир сўз” асарларида туркий сўзларнинг дунёга тарқалиши ҳақида кўп ёзган”, – дейди.

Ҳозирги глобаллашув замонида тиллар, сўзлар юртдан юртга, элдан элга кўчиб юрибди. Сайёр сўзлар қадимда ҳам кўп бўлган. Форс шоири Ҳофиз Шерозий гўзалнинг қаро холига Самарқанду Бухорони бахш этади. Шоир “турки шерозий” деганда гўзаллик, баркамоллик, етукликни назарда туттади. Яъни турк ибораси нафосатни, шўх-шодонликни ифодалаган:

Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро
(85-бет).

“Сўз латофати” асарида муаллиф узоқ асрлар давомида яратилган “Канз ул-луғот”, “Мунтахаб ул-луғот”, “Баҳр ул-жавоҳир”, “Лубб ул-албоб”, “Кашф ул-луғот”, “Фирдавс ул-луғот”, “Муаййид ул-фузало”, “Латоиф ул-луғот”, “Бурхони қотей”, “Фаранги жаҳонгири”, “Сирож ул-луғот”, “Рашидийи аробий”, “Рашидийи форсий”, “Чароғи ҳидоят”, “Жавоҳир ул-хуруф”, “Баҳори ажам”, “Фаранги сурури”, “Музил ул-алғат”, “Шаръ уш-шуаро”, “Мажмуъ ул-луғот”, “Баҳри маввож”, “Ғиёс ул-луғот”, “Мадорик”, “Муҳаззаб ул-луғот”, “Нафоис ул-фунун”, “Ойини Акбарий”, “Фу-сули Акбари”, “Чорбардий”, “Абушқа”³ луғатларини санайди.

Бу санокқа сўз санъати, ғаройиботлари ҳақида ёзилган Атауллоҳ Ҳусайний, Воиз Кошифий, Аҳмад Худайдод Тарозий сингариларнинг асарлари киририлмаган. Луғатлар саногининг ўзиёқ тилимизнинг қадимий ва бой эканлигини кўрсатади.

Афсуски, луғатларни ўрганиш, қайта чоп этиш кўнгилдагидай эмас. Э.Воҳидов таъкидлаганидек, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари босилганига ярим асрдан ошди. Камида икки авлод бу луғатни ўқиш, ўрганиш имкониятидан маҳрумдир.

Ёқут, олтой, бурёт, чукчи, санги, тува тилларида энг қадимги туркий тил сақланиб қолган. “Сўз латофати” китоби муаллифини ёқут қизалоқнинг: “Ахий, мен битдим (42-бет), – деган оддий туркча гапи ром этади.

Эркин Воҳидов сўз ҳақида ёзар экан, шоирлигини доим ҳис қилади: метафора, қофия, қиёсий сўзларга эътибор қаратади. Шоир мураккаб масалалар, мантикий хулосалар ҳақида ҳам енгил табассум ва қувноқ оҳангда сўзлайди. Буни “Кўмирга айланган умр”, “Тўнни ким тескари кияди?”, “Адаш, дедим, адашдим”, “Бўйинбоғ десанг ўлармидинг?”, “Нархи наво ва обу ҳаво”, “Хотин тили” сингари сарлавҳалар остидаги фикрларда сезиш мумкин. “Хотин тили” мақоласидаги Осима Хоним шеърида аёлнинг юрак дардлари моҳирона ёритилади.

Пиримқул Қодиров “Тил ва эл” китобида, Эркин Воҳидов “Сўз латофати”да жонли жараён хусусида фикр юритадилар.

Э.Воҳидов араб, форс, рус поэзиясини яхши билади: Гёте, Есенин каби адибларнинг асарларини русчадан таржима қилган. Шоир авар поэзияси сарвари Расул Ҳамзатовни устоз мақомида кўрган, “Доғистоним” асарини биринчи бўлиб ўзбекчалаштиришга киришган. Э.Воҳидов авар тили анча тўпори эканлигини билган ва гувоҳи бўлган. Оғзаки тилни бадийлик майдонига олиб кириш, шеърият осмонининг сайёрасига айлантириш ижодкор уқуви, истеъдод даражасига боғлиқ.

Алишер Навоий – шеъриятга мангу ҳайкал ўрнатган санъаткор. Унинг насрий, фалсафий асарлари ҳам бебаҳо. Аммо ўрни келганда:

Назм анга гулшанда очилмоғлиги,

Наср қаро ерга сочилмоғлиги (61-бет), –
деб ҳам айтади.

Эркин Воҳидов назм ва насрни тенг қўйиб қалам суради. “Сўз латофати” асарининг махражини эса поэтик сўзни улғулаш белгилайди.

Шоир ранглар кўринишини кўр-кўрона ёзиб кетавермайди. Ўттиз бир рангнинг қаерда қачон қўлланганлигини билади. Биз **оқ, қора, қизил** рангни аниқ биламиз. Моҳир санъаткоргина **лутф ва рамзу ишора, миқдор, тоғ эчкиси, мол-мулк, ўғрилиқ, фойда, қувват ва имкон** сингари рангларни фарқлаши мумкин (68–69-бетлар).

Ранг кўринишлари ҳақидаги фикрларни ўқиб: “Ҳаёт ранглардан иборат экан-да”, – деган фикрга келасан, киши. Фузулийда битта, Навоийда ўн битта, Бобурда ўн учта ранглар кўп учрар экан.

Ранглар ҳақида ёзган шоир оҳанглар ҳақида ҳам олам-жаҳон фикрларни айтиши, бу оқим тўлқинида яйраб-яйраб сузиши мумкин эди. Шуниси ҳам борки, Эркин Воҳидов оҳангшунос – композитор, бастакорлар даврасининг “ўз одами”. Унинг ўнлаб шеър, ғазал, қасидалари оҳанглар қанотида парвоз этган. Шоир опера, балет санъатини мукамал билади. Афсуски, “Сўз латофати” асарида оҳанглар эшитилиб, англашиниб туради-ю, аммо улар ҳақида алоҳида тўхталинмайди. Оҳанг ва ғазал ҳақида, албатта, фикр бўлиши керак эди.

Шоир туркий тилни мукамал билади, форсча сўзлашади, арабчани яхши англайди. Русчани нозик тушунади, инглиз тилини ҳам билади. “Сўз латофати” асарида туркий ва инглизча сўзлар қиёсланади.

Эркин Воҳидов – мушоадакор, хуш кайфият улашиб ёзадиган санъаткор. Унинг мазкур китоби ҳам бундан истисно эмас. Китоб ўқиш амри маҳол бўлиб қолган ҳозирги пайтда ёзувчи китобхон қалбига йўл топиши, салмоқли фикрни ҳам сингдира олиш йўсинларини излаши лозим. Моҳ ўғли, Бадр ўғли, Ой ўғлидан Маугли, Бадршоҳ, Ойбек тушуналишини (17–19-бетлар) кўпчилик билмайди. Тилимизда Забур, Таврот, Инжил китобидан ўтган исмлар кўп. Биз Иброҳим, Исмоил, Юсуф, Айюб, Мусо, Довуд, Сулаймон, Юнус, Исо, Зикриё, Луқмон, Исқандар деяверамизу бу зотлар пайғамбар бўлганини ўйлаб ўтирмаймиз.

Яқуб алайҳиссалом бир ўғлига Беньямин (ибронийча Унг қўл) деб исм қўйган. Бу ном Исроил, Араб мамлакатларида машҳур. Уни Бенжамин, Ибн Ямин, Ибн-иямин, Эмниямин, Исмиямин ҳам дейдилар. Бу исм билан яшаб ўтган машҳур кишилар кўп бўлган. Масалан, Бенжамин Франклин, Беньямин Нетаньяху, Сосон Беньяминов (34-бет) сингариларни кўпчилик билади.

Эркин Воҳидов мазкур асарида асл номи четда қолиб, тилга ўзгача шаклда кириб қолган сўз, исмларни санайди. Муаллиф **пешона** билан **человек** маънодошлигини айтиб ўтади. Арабчада **қорачиқ** ҳам, **инсон** ҳам бир хил сўз экан.

Шоир юзлаб сўзлар маъно-моҳиятини ёритиб, уларнинг ўзагини талқин қилади. Туркий тил назидан арабча, форсча, русча, инглизчага назар ташлайди, ўзига хослиги, умумий томонлари ҳақида мулоҳаза юритади.

Эркин Воҳидовнинг “Сўз латофати” асарида қайси масала кўтарилса, монандлик, қиёс, маънодорлик ҳақида фикр юритилса, Навоий ижоди, ғазаллари маёқ вазифасини ўтайди. У улуг зот шеъриятидаги бир сирни очади: “Ҳазратнинг бирор байти тагида яширин маъно ётмаган бўлса, бирор ишора, санъат бўлмаса, билингки, байт Навоийни-

TA'LIMI

ки эмас” (73-бет). Навоий шеърятда мантиқ, фикр кучли, лекин “гўзал ижод шарҳини математика дарсига айланторманг, Навоий тўғрисида қовоқ солиб гапириш гуноҳ” (73-бет).

Алишер Навоий шахмат ўйини шайдоси бўлган, доналар ҳаракати, мазмунини чуқур англаган. Айни вақтда шахмат ақли пешловчи машғулотгина эмас, балки беқиёс санъат эканлигини унутмаган:

*Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш,
не тонг,*

*Ростравлар арсадин гар чиқсалар
руҳдек қироқ (35-бет).*

Шоир моҳир шахматчи, айни вақтда ижодкор. “Сўз латофати” асарида шу ҳолат аниқ кўринади.

Эркин Воҳидовнинг “Сўз латофати” китоби қиёсий-таҳлилий асар. Лекин бу асарда Навоий асари, байти қўлланилмаган бўлим – сарлавҳа йўқ. У аксарият ҳолларда қиёсландириган сўз, байтларни Навоийдан олади. Навоий бир ғазалида фалақдан чанг ёғилишини ёзибди. Уни Э.Воҳидов замонавий ифодада “космик чанг” (9-бет) дейди. Ҳазрат Навоий халқона ибора – тиш қирчиллатишни (13-бет) ғазалга олиб кирган. “Маош” сўзи иш ҳақиғага нисбатан айтилади. Бу сўз аслида “тириклик, ҳаёт кечиришдир”. Навоий ҳам

шундай деган (30-бет). Навоий олов шуъласида қизил, сариғ, яшил ранғни кўрса, Фузулий қошга қўйилган ўсмани қиличда қотиб қолган қонга (62-бет) менгайди. Хуллас, шоирнинг “Сўз латофати” асари Навоий ғазал, байт, мисра, остки мазмунлар маъносини очувчи нафосат машқидир. Эркин Воҳидов ҳазрат бобомизнинг кўплаб ғазалларини таҳлил қилган. Ушбу китобда шоир Алишер Навоийнинг “Қаро кўзим...”, “Айлагач...”, “Куйида йиғлар эдим...”, Муҳаммад Фузулийнинг бир қанча тўртлик, байтларини, Бобурнинг “Ҳазон яфроғи” ғазалини янги ракурсда баҳолайди. Ўзгача ифодаласак, Э.Воҳидов улуғ санъаткор ғазалларидаги сўзлар ифорини кашф этади, ранғлар гаммасидан ҳузурланади. Асар Бобурнинг мана бу мисраси билан яқунланади:

*Ҳазон яфроғи янглиғ гул юзинг ҳажрида
сарғардим.*

Мисра асар моҳиятига ниҳоятда мос: унда фикр, туйғу, ранғлар ҳар хиллиги бор.

Эркин Воҳидовнинг “Сўз латофати” асарида шоир услуби, фикрлаш тарзи, ёзиш маҳорати аниқ кўриниб турибди. Асар Давлат тили мақомига эга бўлган тилимизнинг чорак асрлик тўйига муносиб совға бўлди.

¹Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-жилд. Т., 1991. 256-бет.

²Ўша асар, 61-бет.

³Э.Воҳидов. Сўз латофати. Т.: Ўзбекистон, 2014. 63–64-бетлар.

FIKR

KITOB – BILIM MANBAYI

O'quvchi ongining o'sishi, bilimining kengayishi, voqelik haqidagi tasavvuring oshishida sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarining ahamiyati katta. Bunday mashg'ulotlarda o'quvchilar Zafar Diyor, Abdulla Oripov, Shavkat Rahmon, G'afur G'ulom, Qudrat Hikmat, Umida Abduazimova, Oybek, Anvar Obidjon kabi adiblar asarlari bilan tanishishlari mumkin.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida ertaklarning alohida o'rni bor. Ertaklardagi yaxshilik, yomonlik, saxiylik, botirlik, qo'rqqoqlik haqidagi qiziqarli voqealar o'quvchilarni o'ziga jalb qiladi. Ertak o'qish natijasida ularning nutqi o'sib, tasavvuri boyib boradi. Mashg'ulotlarda topishmoq va maqollardan foydalanish ham yaxshi samara beradi. Topishmoqlarni topish bolalarni izlanishga, o'ylashga, fikrlashga, maqollar esa xulosa chiqarishga o'rgatadi. Sinfdan tashqari o'qishda she'r yod olish ham muhim. Bunda o'quvchilarning o'qish tezligi oshadi, ifodali o'qish ko'nikmasi shakllanadi.

Mashg'ulotlarda kichik yoshdagi o'quvchilar uchun chop etilgan “Gulgina” ensiklopediyasidan ham foydalanish mumkin. Undagi hikoyalar, she'rlar bola nutqining o'sishiga, bilimining yanada chuqurlashishiga yordam beradi.

O'quvchilarni kitobga oshno qilishda sinfda tashkil etilgan kutubxonaning ahamiyati katta. Bu yerda o'quvchilar turli kitoblar bilan tanishib, kitob qahramonlari haqida suhbatlashishadi va o'z fikrlarini bayon qilishadi, kitobni asrab-avaylashga, sinf kutubxonasini yanada boyitishga harakat qilishadi. Bir so'z bilan aytganda, o'quvchi ko'p kitob o'qisa, uning fikrlash doirasi kengayadi, yozma savodxonligi oshadi.

Guljahon MAHKAMOVA,

Jarqo'rg'on tumanidagi 5-umumiy o'rta ta'lim maktabining boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Шаҳноза НАЗАРОВА,
“Жаҳон адабиёти” журнали
Фарб адабиёти бўлими мудир

ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДА СИНОВ МОТИВИ

Қаҳрамоннинг синовдан ўтиши барча халқлар фольклор жанрларида турли даража ва кўринишларда учрайди. Фольклоршунослик бугунги кун талабларига жавоб бериши учун мотивларнинг генезисини, бадиий ҳодисанинг тарихий ва ҳаётий ҳодиса билан генетик ва типологик боғлиқлигини аниқлаш, кенг кўламда иш олиб бориш талаб қилинади.

Фольклор асарларида тақиқ, шарт-синов мотивлари сюжетнинг асосий ҳаракатлантирувчи мотивлари саналади. Тақиқни бузган қаҳрамон шартни бажармаган ва синовдан ўта олмаган ҳисобланади. Шарт бажарилганда мукофот, тақиқ бузилганда эса жазо ёки маҳрумият келади. Фольклорда бу жазо трансфигурация¹ тарзида кечади. Тақиқланган мева ёки ичимликни истеъмол қилиш қаҳрамонни имкониятлари чекланган қиёфага киритади. У жазо муддати тугагунча ниқобда юришга мажбур бўлади.

Тақиқланган мевани емаслик, тақиқланган ичимликни ичмаслик мотивларини қузатайлик. Олтин пиёладан сув ичмаслик “Паҳлавон Рустам” эр-

тагида, айиқ ичадиган сувдан ичмаслик, кийик ичадиган сувдан ичмаслик “Опа-ука” эртагида келади. “Опа-ука” эртаги сюжети журналхонларга яхши таниш бўлгани учун муқобил сюжетдаги рус халқ эртагидан яна бир далил келтирамыз: “Алёнушка сигир туёғи тушган издан сув ичмоқчи бўлган Иванушкага:

– Ичма, укажон, бузоқ бўлиб қоласан, – деди.

От туёғи тушган издаги сувдан ҳам қайтарди:

– Ичма, укажон, тойчоқ бўлиб қоласан.

Эчки туёғи тушган издаги сувни ҳам тақиқлаб:

– Ичма, укажон, улоқча бўлиб қоласан, – деди.

Иванушка энди гапга қулоқ солмай, эчки туёғидаги сувни ичибди. Ичибди-да, улоқча бўлиб қолибди”².

Фольклорда жазо трансфигурациядан бошланади. Жазога қадар ҳам қаҳрамон эпик макон ва эпик вақтни банд қилган эди. Иванушка асл қиёфасини йўқотгунга қадар одатий макон ва одатий замонда ҳаракатланар эди. Аммо қиёфаси ўзгаргач, бу макон ва замонда у ўзини аввалгидек эркин намоён эта олмайди. Энди унинг истаклари ҳисобга олинмайди, тақиқни бузгани учун бошқаларнинг истакларига бўйсунди ва жазоланиш давом этади. Хуллас, кийинчиликлар қиёфа ўзгаришидан сўнг келади. Қаҳрамонга бузоқ, тойчоқ, улоқча қиёфаси хавф солади. Сигир туёғи тушган издан сув ичган қаҳрамон сигирга фарзандликка ўтади.

Фольклорда сув маълумотларни бир оламдан иккинчи оламга, бир танадан иккинчи танага ташувчи вазифасини ҳам бажаради. Маълумки, ҳомила ичидаги жонзотлар ҳам инсонлардагидек сув ичида яшайдилар. Сигирга хос хусусиятлар Иванушкага ўтгач, уни бузоққа айлантириши мумкин. Шаклий томонига эътибор берайлик: сувга тўлган сигир туёғи сигир курсоғига далолат қилади ва бу сувдан тотиниш курсоқдаги сувдан озикланишга тенг. Эртақда бу опа томонидан шунчаки “Ичма, укажон, бузоқ бўлиб қоласан” огоҳлантирувчи сўзлари билан берилади. Бу маълумотни қизга ким айтгани, ким хабар бергани айтилмайди. Аёллар ва қизлар эртақ ва дostonларда матриархат даври илдизлари сифатида сеҳргар, ялмоғиз, шомон қиёфасида иштирок этадилар. Масалага шундай ёндашсак, опа – шомон, сеҳргар сифатида яширин сирлар ва яширин хавфдан огоҳлантирувчи вазифасини бажармоқда. От ва тойчоқда ҳам худди шундай. Аммо савол туғилади: бола нега сигирдан, отдан ўтди-ю, эчкига илинди. Сигир ҳам, от ҳам, эчки ҳам нафақат туркий, балки бутун дунё халқлари фольклорига жуда катта қувватга эга символик кучлар ҳисобланади. Эчки, унинг узвлари (шохи, жуни, туёқлари) эса

шайтонлар, иблислар, жинлар, элфлар қиёфасига ўтиб боради. Улар ёвузлик тарафдорлари бўлиб, инсон болаларига кўп таҳдид солади. Шу боис бола “шомон” опанинг огоҳлантиришига ҳам қарамай бу тузоққа илинади.

Синов мотивининг энг кўп тарқалган шакли – бирор буюмни кўлга киритиш шarti бўлиб, сюжетнинг асосий ҳалқаларидан бири ҳисобланади. Бу мотив “Булбулигўё”, “Бахт дарахти”, “Айиқполвон”, “Гулиқаҳқаҳ”, “Ялтиллама сопол товоқ” эртакла-ри сюжетини ҳаракатга келтиради. Дарахт баргини, бахт дарахти баргини, ҳаёт дарахти илдизи ёки япроғини, қирқ қозонни, ойнаи жаҳонномани, йўлбарс сутини топиб келиш каби шартларни ба-жармаган эртақ қаҳрамони синовдан ўта олмаган

ҳисобланади. Одатда, бу буюмлар оғир хасталиқда ётган кимнингдир ҳаётини сақлаб қолиш, тузалмас сирли дардни бартараф этиш, сеҳрли кучни энгиш ёки соҳибини ворисликка, бахтга етказиш учун хиз-мат қилади.

Мевага эгалик қилиш шarti “Зар кокилли бола” эртагида ҳам учрайди. Меванинг айнан нима эканлиги у қадар муҳим эмас. У олма, олма барги, анжир, унинг илдизи бўлиши мумкин. Аммо мевага эгалик қилиш муҳим. Бу инициациянинг бир кўри-ниши. Яъни мевани топиб кела олмаган йигит қизга эгалик қила олмайди ва ўзидан авлод қолдира ол-майди. Қиёсан айтиш мумкинки, Одам (а.с.)нинг жаннатдан ҳайдалиши, Момо Ҳаввонинг мевага эга чиқиши барча халқлар фольклорига бор. Ж. Ж. Фрэ-зер мева ва аёл ўртасидаги боғлиқликни куйидагича тушунтиради: “Дарахт руҳи аёлга ҳомиладорлик ва авлодни давом эттириш имконини беради”⁴.

“Сеҳрли най” эртагида ота қизларига дейди:

– Кимда-ким мевадан кўпроқ териб келса, сепни тақсимлаганимизда ўшанга ортиқчароқ берамиз.

Ўғай сингил опасини ўлдириб, меваларни кўлга киритади. Опанинг қабридан ўсиб чиққан най овози сирни ошкор қилгач, қизни қабрдан оладилар. Эр-такларда ўлим – бошқа дунёга (ўлиқлар оламига, соялар оламига) саёҳат. Қиз ўлимдан: “Ухлабман, туш кўрибман”, – деб уйғонади. Ўлим ёки тушни на-риги дунёга сафар, нариги дунё билан боғлиқлик десак, мевага бу дунёда эга чиқолмаган қиз у дунё-дан мева ундиришга – келажакда ўз сепи ва фар-зандига эгалик қилишни сўрашга кетгани маълум бўлади.⁵

Мева туфайли ҳомиладор бўлишга яна мисол-лар келтирамиз:

1. “*Еттита хотинингнинг ҳар бири-дан биттадан ўғил кўрасан! Лекин ана шу етти ўғлиндан биттаси меники бўлсин!*” – дебди дарвеш ва шохнинг кўлига мева берибди”⁶.

2. “*Ялмоғиз бефарзанд боғбонга деб-ди: “Шу олмани хотинингга егиз, сенга ўғил туғиб беради. Фақат шартим бор: 7 ёшга кирганда уни менга берасан, унга ақл ўргатаман!”*”.

3. “*Ғозлар – оққушлар” рус халқ эрта-гида эса олма дарахти: “Жайдари олма-дан есанг, укангни ғозлар қайси томон-га олиб учганини айтаман”, – дея шарт қўяди.*”

Афғонларнинг “Одамхон ва Дурхоной” эртагида⁸ ҳам айни шарт такрорланади. Кўп йиллар фарзанд кўрмаган Ҳасанхонга мўйсафид дарвеш: “*Мана сенга учта сеҳрли хурмо. Мана бу энг каттаси яхши пишган, уни ейсан, қолган иккитасини емай қўя қол. Менга ишон, худо сенга ўғил беради. Лекин шуни эсингда тутгин-ки, қурбонлик учун ҳар йили битта хўкиз сўйиб турасан*”, – дейди. Яхши пишган хурмони еган Ҳасанхон комил ўғил, яримта хурмони еган Тоусхон комила қиз, етилма-

ган хурмоларни яширинча еган хизматчилар ақлли, аммо бир кўзи кўр, бақувват, бироқ тентақ ўғиллар кўришади. Фарзанд кўришнинг шarti, яъни мевани ейиш шarti ортидан қурбонлик шартини эргашти-риб келади. Синов шартлари бир-биридан туғилиши ҳам мумкин.

Демак, айтиш мумкинки, дарахт билан сина-лиш дарахт ва унинг қисмлари билан боғлиқ кўплаб шарт-синов мотивларини юзага келтирган.

Сеҳрли жониворни кўлга киритиш шarti эртак-ларда кимнидир келтириш мотиви билан деярли тенг миқдорда учрайди. Келтирилиши шарт қилиб қўйилган жонивор кимнингдир овунчи ёки хаста-лиқдан соғайиши учун зарур. Шу билан бирга бу жониворларда ўз эгасига куч ато этиш қобилияти ҳам бўлади. Мотивни “Эркенжа”, “Кенжа ботир”, “Мурқумомо”, “Аҳмадлар”, “Воспирохун” эртакла-рида учратамиз. Буюрилган жониворни (қушни,

куш гўштини, аллақачонлар сўйилган қорабайир отни, қанотли оқ отни, девнинг қора отини, олтин балиқларни) келтирмаган қаҳрамон синов шартини бажармаган ҳисобланади.

1. *“Икки қўлингда тўрттадан саккизта йўлбарс етаклаб келасан, Ҳотамтойнинг ва миниб юрган отининг бошини олиб келасан”* (*“Муқбил тош-отар” эртаги*).

2. *“Осмон худоси эртақ эвазига ўргимчакдан бўғма илон Они, қоплон Осэбо, шайтон Моатца, қовоқари Моборони олиб келишни буюрди”* (*“Ўргимчакнинг осмон худосидан эртақ олганлиги тўғрисида” эртаги*).⁹

3. *“15 ёшли бола буқани ўлдирди ва ўғуз беклари унга Бўғоч исмини берди”*.¹⁰

4. *“Қизнинг отаси: “Кимки буқа, туя, шерни ўлдирса, ўша мардага қизимни бераман”, – деб ваъда берган эди*”.¹¹

Ўлдирилиши сўралган ҳайвонларнинг барчаси мазкур халқларда тотем ҳисобланган. Фольклоршунос М. Жўраевнинг 2009 йилда нашр этилган ўқув қўлланмасида инглиз шарқшуноси Робертсон-Смитнинг *“...қадимги араб қабилалари диний эътиқодий ишончларининг асосини тотемизм ташкил этади”*, Ж. Кокъяранинг *“...қурбонлик қилинаётган жонивор даставвал тотем-ҳайвон саналган”* каби қарашлари баён қилинади.¹² Р. Смитнинг фикрини барча халқларнинг қабилавий босқичига нисбатан қўллаш мумкин. Бунинг Фрээрнинг *“Золотая ветвь”*, *“Фольклор в ветхом завете”* китоблари тўла тасдиқлайди. Тотемни қурбонлик қилиш нега зарур? Бизнингча, бу ўша тотемнинг кучига эга бўлиш ёки илоҳийдан тухфа олиш ё овчиллик маҳорати билангина боғлиқ эмас, балки тотемнинг ўрнини эгаллаш каби ўта ички ва кескин тийиқсиз истак билан алоқадор.

Кимнидир келтириш шартини доим ҳам учрайвермайди. Инсон, дев фарзандини олиб келиш энг сара қаҳрамонларга топширилади. Улар ҳам жисман, ҳам ақлан етук бўлсаларгина шартини адо эта оладилар. Аксарият ҳолларда қизни олиб келиш шартини қўйилади. Бу мотив *“Уч оға-ини”*, *“Шаҳзода Салмон”*, *“Эркенжа”*, *“Қирон ака”*, *“Тухмат”* каби эртақларда келган.

Қиздирилган темир хонадан омон чиқиш шартини В.Я. Проппнинг *“Сехрли эртақларнинг тарихий илди-*

лари” китобида ҳам, *“Эртақлар морфологияси”*нинг *“Қаҳрамонга оғир топшириқнинг юкланиши”* (XXV) қисмида ҳам ёдга олинмаган. Ушбу синов мотиви *“Аҳмадлар”* эртагида учрайди. *“Етим Иброҳим ва очкўз дўкондор”* номли озарбайжон эртагида золлим шоҳ ва унинг тарафдорлари ўтда куйдирилади. *“Алпомиш”*да ўқиймиз: *“Алпомиш... Шоҳимардон пирнинг тарбият қилганидан ўтга солса, куймас эди, қилич солса, ўтмас эди, милтиқ отган билан ўқи ботмас эди...”*¹³

Х. Эгамов тадқиқотларида олов айбдорнинг чиндан ҳам айбдор ёки айбсиз эканлигини аниқлаб берувчи восита эканлиги айтилган. Гуноҳсиз одам оловдан соғ-омон чиқиб келган. Олим фикрини исботлаш учун *“Рамаяна”* достони қаҳрамони Ситанинг олов ёрдамида поклигини исботлагани тасвирини беради. Ж. Юсупов Л.А. Лелековдан маълумотлар келтиради: *“Оролбўйи қабилаларида қабила бошлиғи ўлса, танаси тўртбурчак шаклдаги ёғоч уйга қўйилиб, ёндирилган. Бу маросим излари қўйқирилган қалъада сақланган”*. Олим қадим ҳинд ёдгорлиги *“Упанишад”*дан парчалар ҳавола қилади: *“Улим худоси Яма жасадга қарата: “Мен сени самовий оловга топшираман. Билгинки, бу олов боқий дунё маҳсули!” – дер эмиш. Жисм ёнса, руҳ олов билан кўкка ўрлагай, Брахман нурига қўшилиб кетгай”*¹⁴. Зардуштийликда ҳам марҳумлар куйдирилган, олов муқаддаслиги айтилган.

Савол туғилади: жисм ва руҳнинг олов билан тўғридан-тўғри мулоқоти илдизи қаерда? Эртақдаги Иброҳим исми кимга далолат? Қуръони каримда ўқиймиз: *“Биз айтдик: “Эй олов, сен Иброҳим учун салқинлик ва омонлик бўл!”* (Анбиё сураси, 69-оят). Деярли барча халқлар оғзаки ва ёзма манбаларида учровчи олов билан боғлиқ бундай муносабат, маросимларда узлуксиз турли даражада амалга оширилган оловга алоқадор урф-одатлар, шартлар ўт ва инсон табиатидаги қандай сирлар билан боғлиқ?

Эртақлардаги маълумотлар фақатгина хаёл маҳсулими ёки қачонлардир илк одам кўрган ҳақиқатларнинг ифодаси, олис хотиранинг куйқаларими? Бу саволларга жавоб топиш, аниқлик киритиш учун олдинда кенг қўламли тадқиқотлар ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди.

¹Трансфигурация – ташқи қиёфанинг ўзгариши.

²Рус халқ эртақлари. Т.: Чўлпон, 2003. 3-бет.

³Инициация – ўсмирликдан эр йигитликка ўтиш маросими.

⁴Дж. Фрээр. Золотая ветвь. М: Политиздат, 1986. С. 119.

⁵Рус халқ эртақлари. Т.: Чўлпон, 2003. 25-бет.

⁶Бахтли билан Бебахт. Ҳинд халқ эртақлари. Т.: Ворис-нашриёт, 2008. 31-бет.

⁷Ўзбек халқ эртақлари. Т., 1981. 137-бет.

⁸Афғон эртақлари. Т., 1956.

⁹Тантиқ қиз. Африка халқ эртақлари. Т., 1993. 41-бет.

¹⁰Дада Кўрқут ҳикоялари. Т.: Yurist-media markazi, 2010. 6-бет.

¹¹Ўша китоб. 25-бет.

¹²М. Жўраев. Фольклоршунослик асослари. Т.: Фан, 2009. 145–146-бетлар.

¹³Алпомиш. Достон. Т.: Шарқ, 1998. 225-бет.

¹⁴Ж. Юсупов. Хоразм эртаги ва ҳаёт ҳақиқати. Т.: Фан, 1996. 106–107-бетлар.

ОЙГА ҲАМРОҲ АДИБ

«Адабиёт» (7-, 9-синф). Ўзбекистон халқ ёзувчиси, академик, «Буюк хизматлари учун» ордени соҳиби Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек. «Ўзбекистон», «Тоғ сайри» шеърлари, «Болалик» қиссаси, «Қутлуғ қон» романи. «Кичик академия»

Тошкентнинг сўлим, гўзал ва обод масканларидан бири – Уста Ширин маҳалласидаги ёғочдан ишланган нақшинкор дарвоза олдидамиз. Бу хонадон бир қарашда ҳеч бир жиҳати билан бошқа уйлاردан фарқ қилмайди. Бироқ пештоқдаги ёзувларни ўқигач, ҳайрат ва ҳавас қалбингизга меҳмон бўлиши тайин. Хонадоннинг нафақат ўз маҳалласи, балки мамлакатимиздаги бошқа уйлاردан фарқли жиҳати ҳам ана шунда! Ўқиймиз:

“Бу уйда 1940–1968 йилларда буюк ўзбек адиби, академик Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек яшаб ижод этган”.

“Бу уйда 1940–1980 йилларда биринчи ўзбек кимёгар олимаси, Ўзбекистон фан арбоби Зарифа Саидносир қизи яшаган”.

“Бу уйда 1940–1980 йилларда таниқли ўзбек олими, кимё фанлари доктори, профессор Суюнбек Ойбекович Тошмуҳаммадов яшаган”.

Ҳа, бу даргоҳ – академик, кўплаб фан доктори ва фан номзодларини етиштирган ўзига хос академия, илм-фан ва санъат бирлашган макон, орзулар рўёбга чиққан маскан.

Дарвозадан ичкарилар экансиз, дид билан барпо этилган ҳовли кўз олдингизда намоён бўлади (“Энди ўзимизнинг уйимиз, ҳовлимиз бўлади. Бутун 1940 йил шу уйнинг ташвиши, орзу ва севинчи билан ўтди. Ҳар куни ишдан сўнг Ойбек икковимиз қурилишга келамиз. ...Бир жуфт қуш ўзига ин қургани каби биз ҳам ҳавас билан уй қурдик”¹).

...Рўпарада, кўм-кўк буталар, азамат дарахтлар оғушида ором курсида Ойбек хаёлчан ўтиргандек. Бирдан тараддудланасиз. Ёзувчи гўё янги асар ҳаёлига берилган...

Ўқиган билгич бўлади

Ойбек уй-музейининг директори, ёзувчининг невараси (Бекжоннинг қизи) Ойнура Тошмуҳаммадова ёзувчининг болалик даврини ўзида ифода этган залга бошлади.

Музейдаги экспонатлар сони юздан зиёд. Улар орасида сурату расмлар кўп: Ойбек туғилган уй, чангитиб ўйнаган кўчалари, эски мактаб анжомлари суратлари. Улар орасида машҳур бир сурат бор: бўйрага тиз чўккан болалар мутолаага берилган. Тошмуҳаммад бўзчи ҳам ўғли Мусони дастлаб ана шундай эски мактабга беради (“Бобомнинг буришиқ юзи руҳланиб кетади, кўзларида табассум билан:

– Баракалла, ўқисин, ўқисин, мулла бўлсин! Ҳаммамиз саводсиз, омимиз... Балли, ўқисин! Ўқиган одам билгич бўлади, олим бўлади, ўқимаганларнинг кўкраги кўр, – дейди-да, шошилиб ишини йиғиштиради²).

Мусо мактабда Навоий, Фузулий, Сўфи Оллоёр ижоди билан танишади. Ўзи ёзганидек “шеърятдан илк сабоқ”ни олади. Сўнг “Янги усул мактаби”да, Хадрада жойлашган Алишер Навоий номидаги педагогика техникумида, Ўрта Осиё давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимида, Плеханов номидаги Ленинград халқ хўжалиги институтида ўқийди. Айнан Петербургдаги таҳсил даврида қозоқ ёзувчиси Мухтор Авезов билан дўст тутинади.

Хадрадаги техникумда ўқиб юрган пайтида биринчи шеърини тўплами – “Туйғулар” нашр этилади, умрийўлдоши Зарифа Саидносировани учратади (“Ойбек ориқ ва новча йигит бўлиб, қўнғир қивроқ қалин сочлари дўпписидан тошиб турарди (унинг сочлари кейин қорая бошлаган). Йирик кўзлари шогирдлик давридаёқ теран маъноли ва хаёлчан эди”³).

Ойбек ва Зарифа тўрт фарзанд кўришган: Омон, Бекжон, Гулранг, Суюнбек.

Хонада уй анжомлари анча: қўлтегирмон, ёғ сақлайдиган хумлар... Бироқ булар Ойбекка эмас,

Зарифа Саидносир қизига тегишли.

Бувимнинг дадаси Саидносир Миржалилов уйда мактаб очган, пахта заводи қурдирган, – дейди Ойнур опа. – Бой оиланинг фарзанди бўлишига қарамай, ёзувчи билан ҳамма қийинчиликларни бирга енгиб ўтган.

“Бойқуш келган йил”

Бу – Зарифа Саидносированинг 1937–1938 йилларга берган тавсифи. Аслида ҳам ўша йили миллатнинг гули – зиёлилар, ижодкорлар камоққа олинадди. Бу мусибат Ойбекни ҳам четлаб ўтмайди: Ҳамид Олимжон иккаласи “халқ душмани” саналиб, Тил ва адабиёт институтидан ҳайдалади, Ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ўчирилади, газета-журналлар унинг асарларини босмай қўяди. Бир муддат иккиси ҳам ишсиз, уй-жойсиз қоладилар.

Ойбек “Қутлуғ қон” романини ана шундай оғир кунларда ёзади.

“Болалик зали”дан чиқиб, “Ижодхона”га ўтарканмиз, бурчақда “Қутлуғ қон” романининг ёзилиши билан боғлиқ лавҳалар, қўлёзмаларга кўзимиз тушди: майда ҳарфларда ёзилган, ўчирилган сатрлар. Камоққа олиниш хавфи эшик қоқиб турган бир пайтда Ойбек ана шундай меҳр ва илҳом билан ижод қилган. “Ойбек буюк ирода эгаси эди. Шунинг учун ҳам у ўта таҳликали ва фожиали кунларда, ғурбат ютиб, кечирилган ҳаётда ана шундай гўзал ва ўлмас бир асарни яратди. Ижодият булоғидан ҳеч нарсага қарамай, тўйиб-тўйиб сув ичди”, деб ёзади Зарифа Саидносирова. Олиманинг эсдаликларидан ўша вақтда ёзилган бир қизиқ шеърда шундай гўзал ўхшатиш бор: “Қўлимда китоб – атом ҳикмати, тафаккуримда дунё қисмати”.

Ҳа, ҳар қандай улуғ инсоннинг ортида бир буюк аёл туради, деганларича бор. Дарвоқе, ўша шеърда ёзилишича, Ойбек рафиқасига Йўлчининг синглизига бир исм топ, дейди. Захро, Чўлпон, Олтинбиби каби вариантлар айтилади. Сўнг Зарифа опа Унсин тўти деган қариндоши ҳақида гапириб беради ва Йўлчининг синглизига Унсин аталади.

Ойбек булутли ҳаётни ҳам унутиб ишлайди. Романини жуда оз муддатда ёзиб тугатади.

38 ёшли академик

Кўп ўтмай уларга янги уй-жой беришади. Ойбек нашриётга ишга олинадди. “Антик адабиёт хрестоматияси”ни тайёрлайди. Илмий, ижодий ишлар билан машғул бўлади. 1940 йили улар мана

шу ҳовлини қуриб, кўчиб киришади. Бироқ бир йил ўтмай II жаҳон уруши бошланади...

Ойбек уй-музейида бежирим ҳужра бор: деворга сўзана, адиб тўнлари илинган, атрофига беқасам кўрпачалар тўшалиб, болиш қўйилган, хонтахта устида оддий мойчиноқ.

Ўзбек романчилигининг энг гўзал намуналаридан бўлган “Навоий” романи ана шундай мураккаб уруш кунларида, ана шу хонтахтада, мана шу хира чироқ ёруғида битилган.

“Бир кеча, ёдимда, Ойбек ёзиб ўтирарди. Мен ҳам ёзибми, ўқибми ўтирибман.

– Зарифа, қорним оч, жуда очикдим, – деб қолди Ойбек.

Мен нима дейишни билмайман, индамадим, жавоб қилолмадим. Негаки, уй куп-қуруқ эди.

– Бирор нарса йўқми? – сўради Ойбек.

Ўрнимдан туриб, шкафни ахтардим. Ҳужрадаги хурмача, халталарни текширдим. Бир ҳовуч йирик кепак, бир-икки қошиқ шакар топдим, сўнг хурмачанинг тагини сидира-сидира бир қошиқ ёғ олдим. Примусда кепакни қовуриб, сўнг унга шакар аралаштириб, дастурхонга тортдим. Билмадим, бу қандай таом бўлди экан? Ойбек ҳазратлари номи менга ҳам номаълум бўлган бу таомдан бир-икки марта қошиқ учидан олган бўлди. Сўнг “Сен ҳам егин”, деб мени ҳам қистади.

– Йўқ, очикмадим. Ўзингиз ея беринг, – дедим унга.

Менинг ҳам курсоғимда ҳеч нарса йўқ, фақат қаноат бор, холос.

Ойбек озгина еди. Озгинасини қолдириб, деди:

– Эрталаб болаларга берарсан” (175-бет).

1942 йили Ойбек фронтга боради: “Қуёш қораймас” романини хаёлида пиштади.

Ўша вақтлари Ойбекнинг аксарият шеърларида бир жиҳат: Ватан ҳимоясига йўл олган ва ёрини йўлга кузатган НИГОҲлар мужассам:

Сендадир кўзларим, сендадир кўнглим,

Узоқларга ҳасрат билан боқаман.

На қуёш, на баҳор, на гулшанда гул,

Юракни юпатмас – мен соғинаман.

1943 йили Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилади. Ойбек 38 ёшида академик унвонига эга бўлади. Сўнг Ёзувчилар уюшмаси раиси, депутат этиб сайланади.

“Инсонни инсондай кўрмак орзуси”⁴¹

“Инсон барча махлуқотнинг тождир. У ша-рафли, соф, гўзал яшамоғи керак”. Ойбек “Ақл ва адолат ҳаёт зангини олтинга айлантиришга

Стол устидаги кичик коптокча ва қилич эътиборни тортади. Ойнур опанинг айтишича, адиб микроинсултга чалинган, улар билан қўлини ҳаракатга келтиришни машқ қилган. Аммо ўнг қўлига қайта дармон кирмаган:

*Хаёллар учади машъалдай ёниб,
Тўйиб ёзажакмен бир кун соғайсам.*

Бироқ шу ҳолда ҳам “Нур қидириб”, “Олтин водийдан шабадалар” романлари, “Болалик” қиссасини, “Гули ва Навоий” достони каби қатор гўзал асарлар ёзади. Бироқ “Амир Темур”, “Бобур” дostonларини тугатиш насиб қилмайди.

“У асло ўлмади”

Ойбек ижоди том маънода истиқлол даврига келиб қадр топди, янада севиб ўқилмоқда. Эл-юрт озодлиги ва ободлиги адибнинг бир умрлик орзуси, асарларининг бош мавзуси эди. Ўз навбатида халқимиз ва давлатимиз ҳам бу меҳнатни юксак қадрлади: Президентимиз Ислам Каримовнинг 2000 йил 25 августдаги Фармонида биноан адиб Ватанимизнинг юксак нишони – “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди. Бугун ушбу орден уй-музейни бе-заб турибди.

қодир”лигига ишонади ва Навоий тилидан шундай дейди:

“– Ҳар нечук фалокатни даф этмоққа ғайрат қилмоқ керак, – деди Навоий қатъий, ишончли овоз билан. – Муборак ватанинг, эл-улуснинг саломатлиги учун фидокорлик кўрсатмоқ вазифамиздир. Сиздан тилагим шулки, бир-биримизга, давлатга, юртга вафо, садоқат, муҳаббат билан боғланайлик. Вафо ва муҳаббат улўф қудратдир. Бу қудрат билан тўла кўнгиллар ҳаётни нурлантирурлар, улар фалокат дарвозаларига сад чекиб, саодат дарвозаларини очурлар”⁵.

Саид Аҳмаднинг ёзишича, Ойбекнинг қизиқ одати бўлган: ўйлаганда, албатта, Навоийнинг ўзи севган мустаҳзодини овоз чиқариб ёд ўқиркан. Мабодо, салом берилса, чўчиб кетаркан. Бу ҳам икки буюк қалбнинг ўзаро уйғунлигидан далолат беради. Ойбек ҳам Ҳазрат Навоий каби олам ўзгариши учун, аввало, одам, унинг қалби, мезонлари ва дунёқараши янги-ланиши лозимлигини англайди ва англа-тади. Бу йўлда, аввало, илм-маърифат, тафаккурни жиловбардор санайди. Шу сабаб ҳам, балки, “Навоий” сўнгида олим ва ботирнинг қўллари халққа, юртга хиз-мат қилиш йўлида бирлашади.

“Тўйиб ёзажакмен бир кун соғайсам”

1950 йилларнинг бошларида Ойбек яна ишдан олинади. Матбуот орқали унга қарши катта, сурункали тўхмат тошлари ёғилади. Уни яна миллатчиликда, Навоий тимсолида феодализмни идеаллаштириш-да айблашади. Бироқ Ойбек буларнинг барини эъти-борга олмайди. Аммо дардни ичга ютиш оқибатида инсултга чалинади, ўнг қўли фалаж бўлади, тилдан қолади.

...Иш столи. Стол ёритгич. Варақлари очик “Фузулий” асари. Дўппи ва кўзойнак.

Бундан ташқари, давлатимиз раҳбари ташаб-буси билан 2005 йили мамлакатимизда Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек таваллудининг 100 йиллиги кенг нишонланди. Ўзбекистондаги энг марказий ва сўлим хиёбонда Алишер Навоий ҳайкалига бақамти Ойбек ҳайкали ҳам ўрнатилди. Бугун халқимизнинг икки улўф ижодкори руҳан янада яқин, авлодлар кўз ўнгида ёнма-ён намоён бўлмоқда.

Улдона АБДУРАҲМОНОВА

ГЎЗАЛЛИККА ИНТИЛИБ...

Адиб фарзандларининг хотираларидан⁶

...Ёзувчилар уюшмасида жуда кўп қизиқарли китоблар сотиларди. Мен у ерга чиқиб ҳар куни бир тўда-бир тўда китоб сотиб олардим. Кечкурун дадам мен олган китобларни кўздан кечирардилар. Айниқса, классик адабиёт бўйича нималарни олиш кераклигини маслаҳат берардилар. “Классик адабиётни албатта, харид этиш керак, кейин ўзингда шу адабиётга нисбатан зарурат сеза бошлайсан”, – дер эдилар.

...Бир гал дадам билан бувимниқидан қайтаётганимизда кўчадан пиёда юриб келдик. Куз ҳавоси, қуёш чиқиб турибди, йўлнинг икки чеккасида баланд-баланд толлар ҳусн тўкиб турибди. Узоқдан тоғлар кўринмоқда. Дадам бу манзарадан тўлқинланиб: “Бу гўзалликни фақат рассом ва шоир акс эттира олиши мумкин”, – деган эдилар.

Омон ТОШМУҲАМЕДОВ

...Уйимизга жуда кўп киши дадамлардан ёрдам, қарзга пул сўраб келишарди. Келган кишига пул берардилар. Кўпчилик ҳолларда бу пулларни қайтариб бермасликларини билсалар ҳам берардилар. Кимнингдир кўнглига ёқадиган совға ҳадя этганларидан ё кимнидир илтимосини бажарганларидан завқланардилар, мамнунлик ҳиссини туйардилар.

...Бир йили маҳалламиздаги Қори аканинг уйлари ёнган, шунда ойим билан дадам югуриб чиқиб ўт ўчиришган. У кезларда ўт ўчирувчилар йўқ эканми, ҳарқалай дадам ва ойим эрта тонггача ўт ўчиришгани эсимда.

...Қаршидан божалари Бекмурод ака сўйгани жайрон олиб келган. Лекин дадамнинг кўзи қиймай сўйдирмаган. Боққанмиз. Узоқ йиллар биз билан яшаган.

Гулранг ТОШМУҲАМЕДОВА

ОЙБЕК ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА⁷

Ойбек прозада шоиру поэзияда прзаикдир. У энг майда икир-чикирларни шеърда куйлай билладиган талантили шоирдир. У кишилар портрети, кўз ва қош ҳаракатларини жуда аниқлаб тасвирлаб беради. Шу билан бирга, унинг прозаси лирик поэзия даражасига кўтарилади. Ойбек кишининг қалбига кира олади, юракнинг нозик торларини чертиб ўтади...

Ҳамид ОЛИМЖОН

«Қутлуғ қон»нинг муваффақияти Ойбекка қанот берди. Кўп йиллардан бери дилига туғиб қўйган, унча-мунча бобларини хомаки ёзиб қўйган «Навоий» романига тайёргарлик кўра бошлади.

Навоийга алоқадор нимаики бўлса барини синчковлик билан ўрганди.

Ҳирот харитасини олдиға қўйиб, кўҳна шаҳар кўчаларини хаёлан неча марталаб кезиб чиқарди. Навоий замондошлари, уларнинг шоир ҳақида айтган гаплари, сарой зиддиятлари, дўстлари ва душманлари, подшоҳнинг беқарор ўйлари, ба-

ри-бари Ойбек хотирасига ўрнашиб қолди. Буюк шоир ёзган жами асарларни кунт ва сабот билан ўрганиб чиқди.

Ана шундан кейингина Навоий қиёфаси бир бутун ҳолда кўз олдида пайдо бўлди.

...Ўша йиллари мен Бекобод шаҳридаги Фарҳод қурилишида муҳбир бўлиб ишлардим. Ойда бир Тошкентга келиб таҳририятга ҳисоб берардим. Бир гал келганимда янги шаҳардаги китоб дўконида одамларнинг навбатда турганларини кўриб ҳайрон бўлдим. Одамлар нон, керосинга навбатда туришарди. Нечукки, улар китоб дўконида навбатда туришади? Яқин келиб суриш-тирсам, Ойбекнинг «Навоий» романи сотилаётган экан. Навбатда туриб биттасини сотиб олдим. Варақлаб кўрдим. Беш юз йигирма беш саҳифа. Унга марҳум Ҳамид Олимжон муҳаррирлик қилган экан. Номи қора рамкага олинган. Демак, у ўзи муҳаррирлик қилган бу китобни кўролмаган. Ҳамид Олимжон шу йили баҳорда ҳалок бўлган эди.

Саид АҲМАД

¹Зарифа Саидносирова. Ойбегим менинг. Т.: Шарқ, 1994. 170-бет.

²Ойбек. Болалик. Т., 1963, 50-бет.

³Зарифа Саидносирова. Ойбегим менинг. Т.: Шарқ, 1994. 43-бет (Кейинги маълумотлар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

⁴Эшқобил Шукур сатри.

⁵Ойбек. Навоий. Т.: Шарқ, 2004. 453-бет.

⁶Раъно Иброҳимованинг “Қалбдан севги тошди” (Т.: Янги аср авлоди, 2004) китобидан фойдаланилди.

⁷Ойбек замондошлари хотирасида. Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.